

ГОДИШЊАК ЗА СОЦИОЛОГИЈУ

Електронско издање

http://www.filfak.ni.ac.rs/d_izd.htm

ПЕРИОДИКА

Серија
Годишњаџи

Руководилац издавачке делатности
Проф. др Гордана Ђигић

ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ У НИШУ
Департман за социологију

Редакција
Годишњаџа за социологију
Проф. др Драгана Захаријевиќи, уредник
Проф. др Бранислав Стевановић
Проф. др Данијела Гавриловић
Проф. др Горана Ђорић
Доц. др Гордана Стојић, секретар
Доц. др Јелена Петковић

Адреса
Филозофски факултет у Нишу
18000 Ниш
Ђирила и Методија 2

godisnjak@filfak.ni.ac.rs

Copyright © Филозофски факултет у Нишу

Од 2005. до 2011. године *Годишњаџа за социологију* је излазио једном годишње. Од 2012. године објављују се две свеске годишње.

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет

УДК 316

ISSN 1451-9739

ГОДИШЊАК ЗА СОЦИОЛОГИЈУ

Година XII/16 (2016)

Ниш, 2017.

PERIODIKA

Series
Annuals

Faculty of Philosophy, Niš
Department of Sociology

Sociological Annual

Editorial Board
Dragana Zaharijevski, Editor
Branislav Stevanović
Danijela Gavrilović
Gorana Đorić
Gordana Stojić, Secretary
Jelena Petković

Address
Faculty of Philosophy, Niš
18000 Niš
Ćirila i Metodija 2

godisnjak@filfak.ni.ac.rs

Copyright © Faculty of Philosophy, Niš

САДРЖАЈ

Danijela Gavrilović Miloš Jovanović Dragan Todorović RECONSIDERING ETHNICITY AND DOMINANT RELIGION IN SERBIA	7
Jelena S. Petković Nikola T. Božilović KULTURNI IDENTITETI I NACIONALNE RAZNOLIKOSTI.....	31
Slobodan Miladinović STAVOVI STUDENTSKE POPULACIJE O UZROCIMA SUKOBA I O ČINIOCIMA KOJI MOGU DOPRINETI OČUVANJU MIRA I POLITIČKE STABILNOSTI NA BALKANU.....	53
Драгана Љ. Станојевић НАСТАВНЕ СТРАТЕГИЈЕ КАО КОНТЕКСТ ИНТЕРКУЛТУРАЛНОГ ВАСПИТНОГ КОНЦЕПТА	75
Гордана Стојић ТЕОРИЈСКИ ПРИСТУПИ ПРОУЧАВАЊУ ДИСКРИМИНАЦИЈЕ НА ТРЖИШТУ РАДА.....	93
ПРИКАЗИ	
Александра Николајевић СОЦИЈАЛНА ЕКОНОМИЈА У СРБИЈИ	115
IN MEMORIAM: МИОМИР С. НАУМОВИЋ	119
СПИСАК РЕЦЕНЗЕНАТА	121
УПУТСТВО АУТОРИМА	123

CONTENTS

Danijela Gavrilović Miloš Jovanović Dragan Todorović RECONSIDERING ETHNICITY AND DOMINANT RELIGION IN SERBIA	7
Jelena S. Petković Nikola T. Božilović CULTURAL IDENTITIES AND ETHNIC DIVERSITY	31
Slobodan Miladinović STUDENTS' ATTITUDES ABOUT THE CAUSES OF CONFLICTS AND THE FACTORS THAT MAY CONTRIBUTE TO THE PRESERVATION OF PEACE AND POLITICAL STABILITY ON THE BALKANS.....	53
Dragana Lj. Stanojević TEACHING STRATEGIES AS CONTEXT OF INTERCULTURAL EDUCATIONAL CONCEPT.....	75
Gordana Stojić THEORETICAL APPROACHES TO THE STUDY OF LABOUR MARKET DISCRIMINATION.....	93
REVIEWS	
Aleksandra Nikolajević SOCIAL ECONOMY IN SERBIA	115
IN MEMORIAM: MIOMIR S. NAUMOVIĆ.....	119
LIST OF PEER REVIEWERS	121
INSTRUCTIONS FOR AUTHORS	123

Danijela Gavrilović
Miloš Jovanović
Dragan Todorović

УДК 323.1:2(497.11)
Original scientific paper

University of Niš
Faculty of Philosophy
Niš

RECONSIDERING ETHNICITY AND DOMINANT RELIGION IN SERBIA¹

Abstract: Religion is an important aspect of ethnic identity in Serbia. After the socialist period characterized by the ideological suppression of both ethnic identification and religion, the two forms of identification have bloomed in Serbia.

In order to illustrate the complex relationship of ethnicity and religion in contemporary Serbia in this paper the following topics will be discussed : 1. Ethnicity in Serbia, 2. Religion in Serbia, 3. Determinants of ethnicity and religion in Serbia, 4. Where does ethnicity meet religion and 5. Shaping the ethnicity-religion nexus.

Key Words: Ethnicity, Religion, Serbia, Serbian Orthodox Church.

Introduction

Religion is an important aspect of ethnic identity in Serbia. After the socialist period characterized by the ideological suppression of both ethnic identification and religion, the two forms of identification have bloomed in Serbia. These processes were as a rule connected, as the religious and ethnic awareness rose in

¹ This paper has been written as part of two projects financed by the Ministry of Education, Science and Technological Development of the Republic of Serbia: 1) *Sustainability of the Identity of Serbs and National Minorities in the Border Municipalities of Eastern and Southeastern Serbia* (179013), conducted at the University of Niš – Faculty of Mechanical Engineering and 2) *Tradition, Modernization and National Identity in Serbia and the Balkans in the European Integration Process* (179074), implemented by the Centre for Sociological Research at the Faculty of Philosophy, University of Niš

the majority population – the Serbs, and in the minority peoples, e.g. the Bosniaks. It is difficult to determine the cause and effect relations in Serbia in the post-communist period and during the breakup of Yugoslavia, and it is also difficult to say whether the increased ethnic and religious identification played the role of the cause or the effect. Nevertheless, they did have an important role in the turbulent period of transition.

Apart from the processes, which are specific for post-socialist countries, Serbia was also faced with the gradual breakup of Yugoslavia, wars, and the bombing campaign of 1999. The rule and politics of Milošević also led to international sanctions, which culminated in the unprecedented inflation and war conflict against the NATO. After the breakup of Socialist Federal Republic of Yugoslavia, Serbia initially formed a union with Montenegro in 1992 under the name of Federal Republic of Yugoslavia, which changed its name in 2003 to State Union of Serbia and Montenegro. This was followed by the secession of Montenegro in 2006. In 2008, Serbian autonomous province of Kosovo self-declared independence (not acknowledged by Serbia). With the separation of Montenegro, for the first time since 1918, against its own will, Serbia became the Republic of Serbia (as an independent state, and not one of the republics of Yugoslavia). This separation opened a number of ethnic and religious issues.

Religion is here used in the function of “the defence of culture” – preventing the decline of the national or ethnic culture (Gavrilović, 2008). In such a case religious identity is linked to the ethnic one in a symbiosis, which still has a great emotional legitimacy in the modern Serbian and other ex-Yugoslav societies. What is happening is the sacralization of the nation and the nationalization of the sacred, that is, the *politicization of religion* and the *religization of politics* (Vrcan, 2001).² Thus, the examples of Serbs of other confessions are very rare, e.g. the case of the renowned legal and social theoretician Valtazar Bogišić, who was a Catholic. Similarly, there were Jews in the pre-war Yugoslavia who were assimilated and experienced themselves as the “Serbs of the faith of Moses”. “Both the religious and the national community are imagined communities and they are connected by symbols (flags, crosses, and the like), which ensure common meaning to their members” (Reiffer, 2003: 215).

In order to illustrate the complex relationship of ethnicity and religion in contemporary Serbia in this paper will discuss the following topics: 1. Ethnicity in Serbia, 2. Religion in Serbia, 3. Determinants of ethnicity and religion in Serbia, 4. Where does ethnicity meet religion and 5. Shaping the ethnicity-religion nexus.

² For the Serbs, Orthodox Christianity remains, first and foremost, the faith of identity, so to say, “the faith of national identity” (D. Bogdanović, quoted in Vrcan, 1995: 362).

Ethnicity in Serbia

With the dissolution of socialism, retraditionalization and traditional forms of identification have established themselves as a reply to the challenges of social changes, as well as something to take over the vacant spot once occupied by the socialist ideology. Importance is assigned to various elements of tradition, and certain contents are declared values, which represent the continuity with the past that came before the socialist period. As a rule, ethnic groups turn to historical reminiscences and discover conflicts as a significant determiner of their relations (from the period of slavery under the Ottoman Empire to World War II). After the socialist period of repression and sporadic conflicts, all of the Balkan peoples now remember well the crimes which they did to one another during the tempestuous history, victims of their own and other people's guilt, and are beginning to seek those elements of identity that separate them, even though the idea of "brotherhood and unity" (*братство и јединство*)³ of Yugoslav peoples was advocated in socialism. Neither the common language (Serbs, Croats, Bosnians), nor the territory, and not even the belonging to the same religion (Montenegrins, Serbs, Macedonians), is a sufficient "marker" without believing in the common origin which is now being questioned by these peoples. They are searching for differences.

In the words of Anthony Smith (1998), within the Serbian community an "ethnic core" was organized in the period of slavery under the Turks. Namely, a common collective consciousness was formed on the basis of the unity of customs, religious and moral norms that served as a foundation upon which a certain administrative, military, judicial, and fiscal structure was constructed in the Serbian medieval state. During the period of slavery this identity was preserved, and important elements of the identification corpus were created⁴. One could say that in the case of the Serbian people the nation was created on the basis of the "ethnic core". The Serbian ethnics can be called a "vertical" type ethnics (Smith), with its ethnic culture spreading to all social layers. Namely, during the long period of slavery, class feuds were forgotten, the upper layers vanished, and the folk culture became common for all layers. As already mentioned above, this identity was mostly formed as an opposition to the Turks, which was to bear grave consequences on the contemporary relations with Muslims, both in Bosnia and Herzegovina and

³ The idea of establishing a common state of South Slavic people grew through the 19th and early 20th century. It emerged in the late 17th century and gained prominence through the *Illyrian Movement* of young Croatian intellectuals (ca. 1835–1849).

⁴ Kosovo as a mythical homeland where, above all, the "Kingdom of Heaven" was chosen over the "Kingdom of the Earth" (Bandić, 1989: 31–42), the cult of the "holy rulers" (Bandić, 2010: 25–38), and the idea of the great role of the SOC in the preservation of ethnic identity.

in Serbia (Sandžak), since modern-day Muslims are considered by the majority ethnic group – the Serbs, as the successors of the Osmanli, or as those who have abandoned their religion and converted to Islam.⁵ These elements of national identity will later be used and combined in accordance with the political needs.⁶

After the Balkan wars and the victory over the Turks, Serbia immediately entered into World War I. Following the end of the war, it relinquished its recently acquired autonomy and became a part of the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes (1918), later the Kingdom of Yugoslavia. The idea of Yugoslavism was present in Serbia, as well as in the other ex-Yugoslav republics, in the 19th century. In this one, and later on after the end of World War II, the socialist Yugoslavia, the idea of ethnic belonging was suppressed on behalf of the ideology of “brotherhood and unity”. Occasional “ethnic awakenings” occurred in the former Yugoslav republics, and they were harshly judged. After the breakup of Yugoslavia, the territory of Serbia witnessed changes in the ethnic composition due to the influx of refugees and displaced persons (e.g. Serbs from Croatia and Kosovo and Metohija) or displacement of parts of minority groups (e.g. the Croats in Vojvodina). However, there were no great changes in the ethnic composition.

Today, Serbia is relatively homogenous as far as ethnicity is concerned – 83.32% of the population are Serbs (Statistical Office of the Republic of Serbia, 2013). Such a distribution is, naturally, not uniform on the whole territory. Vojvodina has a specific composition (ethnically most diverse) in relation to Central Serbia as very homogenous, with Sandžak dominantly populated by the Bosniaks, while the border regions are ethnically heterogeneous. The most numerous minorities in Serbia are Hungarians, Roma, and Bosniaks. In certain border towns in Serbia, the minorities are, in fact, the majority at the local level (Albanians in Bujanovac and Preševo, Bulgarians in Bosilegrad and Dimitrovgrad). It is worth mentioning that the position of minorities is not equal. Some of them live in relatively favourable social circumstances with a formed cultural elite – e.g. the Hungarians, while the majority of the Roma live in very difficult conditions.

The previous decades in Serbia have seen the significant changes in the minority structure. The number of Yugoslavs has dropped, while the numbers of Vlachs and Roma have risen. Such changes are not always consequences of a real increase or decrease in the number of members of a certain community, but the true reason lies behind the different declaration of those people. It is interesting to note that the number of members of particular communities, as the abovementioned Vlachs and Roma, has risen after the fall of socialism and the breakup of

⁵ “[F]or the nationalist Serbs, the Bosnian Muslims are ‘traitors’ of the faith of their ancestors who should be regarded as ‘former Serbs’, who are ‘in fact’ Serbs, etc. Historically, we find examples of attempts to re-convert them to Orthodoxy” (Bremer, 2008: 5).

⁶ In the 19th century and after the liberation from the Turks, but also during the latest armed conflicts. For an insightful analysis of the continual political functioning of the Kosovo myth in Serbia from the 19th century to the present see Spasić, 2011.

Yugoslavia, as an effect of the general ethnic awakening. Since both Vlachs and Bulgarians are of Orthodox confession, oftentimes small ethnic differences occur as the factor of assimilation, which leads to a further emphasis of these differences at the level of religion, that is best exemplified by the activity of the Romanian Orthodox Church in eastern Serbia to which the Vlachs are turning in order to differentiate themselves from the majority people (Gavrilović & Petrušić, 2011; Jovanović & Tasić, 2012; Jovanović & Tasić, 2013). The new category which appears in the data (see Table 1) from 2002, and is not present in the table from 1991, is the category of Bosniaks, who have separated themselves from the population previously identified as Muslims (an ethnic group formed on the basis of religious identity, recognized in the SFRY in 1971), thus making this larger group now divided into those who have started declaring themselves as Bosniaks, and the ones who have remained Muslims only.

One of the still most important demarcation factors in the differentiation of ethnic groups in Serbia is religion, so what most often occurs here today, apart from rather shy ecumenist attempts, are the conflicts and opposition intensified by religious differences. Similar symbolic battles are also being led in the area of language. Even though Bosnian, Montenegrin and Serbian are extremely similar, which guarantees absolute comprehension between the members of different ethnic groups, Sandžak insists on the schooling of children in Bosnian, while a settlement in Vojvodina with a dominant Montenegrin population insists on the Montenegrin language.

The figures in Table 1 show that the number of ethnic Serbs is in decline⁷, due to the low birth rate, as is the case with the Hungarians and Romanians. Number of Roma is on the increase, due to a high birth rate, but also because an increase in numbers of those declaring themselves as members of this ethnic community (which is an effect of positive discrimination policies of the State and altered social environment). Because of the tendency toward *ethnic mimicry* a proportion of Roma population declares as Serb⁸, thus the official statistics records that there are close to 150,000, while leading demographers estimate the size of this population around 450,000.

⁷ The rise in percentages of Serbs is partly due to the drastic decrease in number of those that declare themselves as Yugoslav.

⁸ In the Balkan *gradients of depreciation*, the Roma are placed at the bottom of the ethnic hierarchy (Živković, 2001).

Table 1: Ethnic Groups in Serbia (1990–2012)

Ethnic group	Size (number)			Percentage in the population		
	1991*	2002	2011	1991	2002	2011
Serbs	6252405	6212838	5988150	79.93	82.86	83.32
Hungarians	343800	293299	253899	4.39	3.91	3.53
Did not declare	10718	107732	160346	0.14	1.44	2.23
Roma people	94492	108193	147604	1.21	1.44	2.05
Bosniaks	-	136087	145278	-	1.81	2.02
Unknown	47958	75483	81740	0.61	1.01	1.14
Croats	97344	70602	57900	1.24	0.94	0.81
Slovaks	66772	59021	52750	0.85	0.79	0.73
Montenegrins	118934	69049	38527	1.52	0.92	0.54
Vlachs	17804	40054	35330	0.23	0.53	0.49
Regional affiliation	4841	11485	30771	0.06	0.15	0.43
Romanians	42316	34576	29332	0.54	0.46	0.41
Yugoslavs	320168	80721	23303	4.09	1.08	0.32
Macedonians	45068	25847	22755	0.58	0.34	0.32
Muslims	180222	19503	22301	2.3	0.26	0.31
Bulgarians	26698	20497	18543	0.34	0.27	0.26
Other	14800	13922	17558	0.19	0.19	0.24
Bunjevci	21434	20012	16706	0.27	0.27	0.23
Ruthenians	18052	15905	14246	0.23	0.21	0.20
Goranci	-	4581	7767	-	0.06	0.11
Albanians**	78281	61647	5809	1	0.82	0.08
Ukrainians	5042	5354	4903	0.06	0.07	0.07
Germans	5172	3901	4064	0.07	0.05	0.06
Slovenians	8001	5104	4033	0.10	0.07	0.06
Russians	2473	2588	3247	0.03	0.03	0.05
Total	7822795	7498001	7186862	100.0 0	100.0 0	100.0 0

* For 1991 the estimated data were presented (estimates were worked out only for the municipalities of Bujanovac and Preševo, since the actual data for these two municipalities were not available due to the boycott of the Census by the majority of the Albanian population).

** 1991, 2002 and 2011 censuses do not contain the data for the AP Kosovo and Metohija. Namely, the 1991 Census was boycotted by the majority Albanian population, while in 2002 and 2011 there were no conditions on the territory of the southern Serbian province for the implementation of the census. In the municipalities of Preševo and Bujanovac there was an undercoverage of the census units in 2011 owing to the boycott by most of the members of the Albanian ethnic community.

Religion in Serbia

Serbia is a multireligious state, in which Christianity and Islam are present with their confessional branches: Orthodoxy, Roman Catholicism, and Protestantism, that is, Sunni and Shia Islam. Christianity dominates Islam, the Orthodox confession dominates Catholicism and Protestantism, while Sunni Islam is absolutely dominant over the Shia (Đorđević, 2005a; 2007). The Muslim community encompasses the Slavic Muslims in Sandžak, ethnic Albanians in the south, and Roma in the entire country. The Roman Catholics comprise almost 5% of the population, and these are mostly ethnic Hungarians and Croats in Vojvodina. The Protestants of various proveniences amount to 1% of the population. The Jewish community has around 3000 members.⁹

Living in several countries during the 20th century (Kingdom of Serbia, Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes, SFRY, Federal Republic of Yugoslavia, Serbia and Montenegro, Republic of Serbia), church, religion and religiosity of the population of Serbia have passed through three different periods: 1. from the beginning of the century to the end of World War II, 2. from the end of World War II to the end of the 1980s, and 3. from the beginning of the 1990s until today.

The first period was characterized by Orthodoxy enjoyed the status of a state religion, and there was a harmony between the dynasty and the episcopate¹⁰. The Vidovdan Constitution of 1922 declared the principle of the freedom of religion and equality between religious communities, and the 1931 Yugoslav Constitution adopted the principle of state sovereignty over all religious communities. (Radić, 2005; Todorović, 2005a).

Following the conclusion of World War II started the processes of *atheization* and *secularization*, with a devastating influence among the Orthodox and somewhat milder effects among the Roman Catholics and members of Islam. A decades-long spiritual and social demonopolization and marginalization of religion and church created the so-called *marginal typical believer* (Đorđević, 1984).

The end of the socialist Yugoslavia and the merciless – more or less religious – war on the greater part of its territory initialized the creation of nation states with a pronounced religious legitimation, which led to desecularization, *i.e.* the return of the people to religion and church. A radical drop was witnessed in the number of the people declaring themselves atheists, with an increase in the readiness of the people to identify in the religious terms and acknowledge confessional belonging and faith in god, as well as the renewal of the religious

⁹ A complete registry of churches and religious communities in Serbia can be found at: <http://www.vero.gov.rs/KSCVZ/uploads/Dokumenti/RegistarCrkavaIverskihZajednica.pdf>

¹⁰ Radmila Radić (2005: 176), for example, cites the data that at the beginning of the 20th century 4.75% of members of the Serbian Parliament came from the clergy.

practical behaviour (baptism, marriage, memorial service, holidays) (Pantić, 1993; Blagojević, 1995; Blagojević & Đorđević, 1999). By the end of the 1990s the image of a typical believer from the 1980s had already altered: “with the increase in religiosity of the urban population, men, educated and younger generations, came the great uniformity in the attachment to religion and church according to the place of residence, gender, age, education, and vocation” (Radisavljević Ćipari-zović, 2006: 107). The expressed revitalization of the religious-church complex, however, was still not representative of the deep changes in the spiritual life of the people by returning to the forgotten god and religious morality, a genuine spiritualization of life and a dramatic change in the religious behaviour. A closer connection of an increasing circle of people with religion and church was more of a consequence of the fall of socialism and the total social, territorial, national, and confessional homogenization of the population in the newly-created independent states.

The coming of the Serbian Orthodox Church (SOC) and other religious communities out of the decades-long marginalization, stigmatization, and isolation in the private sphere, and gradual inclusion in the performance of public services reflected in the following: 1. media promotion of the church and its representatives (presentation of traditional customs related to the greatest church holidays and appearances of the representatives of all confessions in educational and informational radio and TV programmes), 2. an increased interest in the admission to the faculties and institutes of theology, 3. construction and renovation of churches and other religious buildings, 4. the revival of church publishing, 5. the renewal of the role of churches and religious communities in the domain of religious education (introduction of religious education in primary and secondary schools), care about morality, social and charity work, 6. the revitalization of monkhood in male and female monasteries, 7. the return of nationalized church property.

The Law on Churches and Religious Communities in Serbia was passed in 2006 and it granted the status of the SOC and other traditional religious communities without repeated registration, and on the basis of the contracts concluded with the Kingdom of Yugoslavia, which did not apply for the so-called small religious communities.¹¹ Special acts were introduced to further regulate health care, social security and retirement plans of priests and religious officers.

During the 1990s, Orthodoxy and the SOC once again became the key factor in the protection and homogenization of the Serbian national corpus in Kosovo,

¹¹ Article 7 of this Law explicitly states that: “Traditional churches are those which have had a historical continuity within Serbia for many centuries and which have acquired the status of a legal person in accordance with particular acts, that is: the Serbian Orthodox Church, the Roman Catholic Church, the Slovak Evangelical Church (a.c.), the Christian Reformed Church and the Evangelical Christian Church (a.c.). Traditional religious communities are those which had a historical continuity within Serbia for many centuries and which have acquired the status of a legal person in accordance with particular acts, that is: the Islamic Religious Community and the Jewish Religious Community.”

Croatia, and Bosnia and Herzegovina. The notion of *svetosavlje*¹² as the cornerstone of the Serbian nation went hand in hand with the ethno-nationalistic Greater Serbian ideology of Slobodan Milošević and the contemporary state government, to the extent where the SOC gave blessings to war campaigns and changing the borders in the Balkans. The difference between the nationalistic and religious activity of the Serbian Orthodoxy, between politics and faith, disappeared. The speech of intolerance toward religious diversities (especially toward Protestants who were all categorized as “sects”), but also toward atheists, implied an open confrontation with those who thought differently. Police investigations in the cases of verbal delicts, vandalism, and physical assaults by the right-wing political groups were slow and without final results. Special attention was paid to moral and ideological arbitrations of the SOC, witnessed by numerous surveys conducted on the mood of the public and relevant scientific research, with a particular emphasis on the attitudes of the youth (Kuzmanović & Petrović, 2008). Such a position was also not threatened by negative actions of the clergy, since they were observed as individual behaviour, while the Church remained one of the supports of the Serbian ethnos.

Can one speak of the genuine connection of the citizens of Serbia to religion and church? Over half a century, declarative atheists have become declarative believers and this would have been enough of an indicator of religious renaissance for someone. By comparing the ex-Yugoslav experiences, it seems that we have witnessed a “return of religions” (in the sense of the return of religious institutions into the social sphere), rather than the “return to religion” (in the sense of the return of the citizens to the religious experience) (Cvitković, 2009). A revitalization of the public role of religion has happened in Serbia, under the influence of specific socio-political events in the Balkans. The SOC has become a relevant factor in the functioning of the social organism of the Serbian society, performing a number of functions: from the homogenizing and ethno-mobilizing one at the beginning of the 1990s to the socio-psychological and ideological one nowadays. Driven by the desire to compensate for the decades-long absence from the creation of the state policy and public thought, it has abandoned its primary, two-millennium long vocation: the *Orthodoxization* of the Serbian people, guidance in seeking god, and spiritualization of mutual relationships in everyday life.

The current connection to Orthodoxy is very loose, and the religious behaviour is non-continuous. The process of revitalization of religion expressed in the willingness of the citizens to declare themselves in religious terms is not

¹² Term *svetosavlje* was coined in the 1930s by Serbian theologians who based their ideas on the life and work of St. Sava (see note 20). Recently canonized Serbian bishop Nikolaj Velimirović, in his “Preface” to the book *Svetosavlje as a Philosophy of Life* (1953) by Justin Popović, spoke of *svetosavlje* as “nothing other than Orthodox Christianity of Serbian style and experience”. In contemporary Serbia, *svetosavlje* is interpreted as a right-wing political ideology, a compound of nationalism and clericalism.

followed by a consequent religious practice. One counts on salvation, even though one does not fulfil religious duties and does not perform a number of church ritual actions. What is happening is an extreme widening of the traditional religious practical behaviour. One could speak of the typical “four-rite believers”: baptism, marriage in a church, celebration of a saint’s day, and memorial service (Đorđević, 2009; Topić & Todorović 2011). There is a very thin layer of believers who have established firm spiritual connections with the religious community that they belong to and who respect the religiously prescribed rules literally, that is, those people who can be described as pious believers.

The undoubted progress of conventional religiosity in the Serbian people should not be interpreted as a dedication to religion, but rather as partially getting closer to religion and church. It is true that an obvious revival of religious customs is taking place, but it is not an expression of a nostalgic return to the values whose continuity was violently broken by installing the scientific atheism in this region. It is not rare that a mere ceremony is accompanied by an unbecoming feast and kitsch iconography. Declared religiosity among the Serbian majority in Serbia is not a state, but a beginning of a long-term process of spiritual improvement and “churching” which is ongoing and uncertain. Owing to the two-decade long wave of affirmation of the collective piety in the context of the strengthening of national identification, “at the beginning of the 21st century the Serbs are religious in the manner of traditional belonging without believing” (Đorđević, 2009: 62).

Table 2: Religious Groups in Serbia (1990–2012)

Religious group	Size (number)			Percentage in the population		
	1991	2002	2011	1991	2002	2011
Christian*	6931527	6876279*	6555931*	89.33	91.71	91.22
Orthodox	6347026	6371584	6079396	81.80	84.98	92.73
Catholic	496226	410976	356957	6.40	5.48	4.97
Protestant	86894	78646	71284	1.12	1.05	0.99
Other Christian	1381	2191	3211	0.02	0.03	0.04
Islam	224120	239658	222828	2.89	3.20	3.10
Judaism	740	785	578	0.01	0.01	0.01
Eastern religions	-	240	1237	-	0.00	0.02
Other	13982	6649**	1776**	0.18	0.09	0.02
Agnostics	-	-	4010	-	-	0.06
Not believers (atheists)	159642	40068	80053	2.06	0.53	1.11
Did not declare	-	197031	220735	-	2.63	3.07
Unknown	429560	137291	99714	5.54	1.83	1.39
Total	7759571	7498001	7186862	100.00	100.00	100.00

Notes: The 1991, 2002 and 2011 censuses do not contain the data for the Autonomous Province Kosovo and Metohija. Namely, the 1991 Census was boycotted by the majority

Albanian population, while in 2002 and 2011 there were no conditions on the territory of the southern Serbian province for the implementation of the census. In the municipalities of Preševo and Bujanovac there was an undercoverage of the census units in 2011 owing to the boycott by most of the members of the Albanian ethnic community.

* The difference between the total number of persons of Christian religion (line “Christian”) and the sum of the lines for the persons of Orthodox, Catholic, Protestant and “other Christian” religions comprises the persons who responded to the question on religion by only stating Christians.

** The aggregate data are provided for the persons who opted for pro-oriental cults, belong to a religion not stated, or are believers but do not belong to any religion.

Determinants of ethnicity and religion

The post-socialist period brought about great changes which were reflected in politics in the introduction of a multi-party system with strong right-wing parties, while the changes in the economic sphere created a large gap between the poor and the wealthy instead of a divided poverty (Borowik, Jerolimov & Zrinščak, 2004: 9–10).

After the fall of socialism in Serbia where the religiosity of people was implicitly and explicitly hampered, an increase in religiosity occurred (Blagojević, 2008a; 2008b; 2012). Several reasons can be taken as the basis of this phenomenon. Suppressed religiosity flourished after the improvement in the freedom of confession (the *jack-in-the-box* effect). In the escalation of the tensions between nations religion became an important identification marker.

Economic crisis in Serbia reached its peak in the early 1990s, and this resulted in general insecurity which made masses (especially the young¹³) turn to god for consolation, thus propelling the church as the most trusted institution in the Serbian society (Gallup Balkan Monitor 2010). Furthermore, religion was employed for the purpose of solving psychological trauma caused by the insecurity of the late and slow period of transition with numerous transitional losers. Thus, the SOC emerged as the sole winner of transition in Serbia (Radić, 2010), while the affection of the political authorities for religious communities grew to such an extent that certain authors warned of the new clericalization of the state (Vukomanović, 2005).

In the 1990s a great trauma shook this part of the Balkans: the breakup of Yugoslavia through armed conflict. The rise of nationalistic politics in the region (beginning in the early 1980s) as much as giving impetus to secession of new national states, also gained strength from this process. With the ‘national revival’, which peaked in the civil war, the Western Balkans witnessed the ‘comeback’ of

¹³ “In the case of young people in Serbia, it seems that insecurity caused by the war, rather than the breakdown of the communist system, may have shaped their worldview and turned them to religion” (Naletova, 2009: 383).

Orthodoxy in Serbia¹⁴ (also in Macedonia and Montenegro), Roman Catholicism in Croatia, and all of the aforementioned religious traditions together with Islam in Bosnia (Perica, 2002). Therefore, “Orthodoxy became increasingly important for the cultural and national uniqueness of the Serbian people and its homogenization and identification in the face of other national and confessional identities” (Radić, 2000a: 271). The church granted substantial moral and material support to the Serbian population on the territories affected by the war. The message church was conveying to the public was “the Serbian people were not the aggressors but the victims of the conflict, and that they, for the second time in their history, were confronting genocide” (Radić, 2000a: 272). At some point, the church defended the war, characterizing it as defensive and in the glory of god, characterizing peace which did not direct people to godly ways as “rotten”. In this way, the SOC worked as an agent of demobilization of all social and political forces that were opposed to nationalist politics. The church viewed the unification of the entire Serbian people as *Endlösung* of the national question. It is noteworthy that the majority of bishops in the church originated from the lands in which the war was being waged. Although pleas for ending the violence, calls for negotiations and fair solution of the conflicts were constantly voiced, “the concept of a ‘just solution’ coincided with the articulated interests of the Serbian nation” (Radić, 2000a: 272).

The proclamation of Montenegro independence in 2006 was another blow to the programme of the all-Serbian-unification, and added fuel to the fire of schism related to the autocephalous Montenegrin Orthodox Church, which was established in January 1991, with Miraš Dedeić becoming its first Metropolitan, a short time after he was excommunicated by the Ecumenical Patriarch Bartholomew. The Serbian Orthodox Church declared the Montenegrin Church “schismatic” (Ramet, 2006: 132–133). Mutual accusations of “atheism” followed, together with massive ethnic mobilizations and violent outbreaks in Montenegro, now a nation divided between those calling for unity with Serbia, and those praising the newly-gained autonomy.

Disputes between the SOC and the Macedonian Orthodox Church¹⁵, as well as the most recent one with the Romanian Orthodox Church¹⁶, again follow a familiar pattern of state, church and ethnic group forming a tripartite unity.

¹⁴ “The national revivals have given the churches great opportunities to reveal the transcendent truth of Christianity not only through the transcendent symbolism of the Christian vision of the world but also through the experience of post-communist nation-building” (Naletova, 2009: 392).

¹⁵ After long and tumultuous history an agreement was reached in 1992 on the canonical unity of the Serbian and Macedonian Church, only to be vetoed by the Serbian Church later on. In 2002 a new agreement was concluded according to which the autocephaly would be discontinued and the autonomy of the Macedonian Church established, yet it only led to a discord among the Macedonian bishops, out of whom one (Jovan), with this agreement also falling through, accepted the invitation of the Serbian Patriarch Pavle to recognize the authority of the Belgrade Patriarchate. The problem between the two churches developed

The separatist calls of Albanians started in the early 1980s, and reached the highest volume in the late 1990s, when an armed conflict broke out and ended after the NATO intervention in 1999. The Republic of Kosovo as an independent state was declared in 2008. Up to date, Serbia has not recognized it, and still claims that Kosovo and Metohija is an integral part of Serbia. A strong mythical significance of Kosovo constitutes the core point of a specific form of religious nationalism, enhanced by the fact that the Albanians inhabiting Kosovo are Muslims.

One should also mention several of the more recent affairs which have shaken the SOC. These scandals are connected with the (documented) accusations against two of the SOC bishops (Pahomije and Vasilije Kačavenda), who have abused their position and forced theology students and other young men into physical closeness, then with the murder case that took place in the Orthodox Centre for Drug Rehabilitation in 2011, as well as with the material misconduct in the SOC (the bishop of Raška-Prizren Artemije and his associates were accused of embezzling large sums of money mostly from the monastery renovation funds intended for Kosovo and Metohija).

As for the EU accession process, it must be noted that the Church vehemently opposes the European integration (Buchenau, 2011; 2012; Gaćeša, 2007; Mylonas, 2003), and positions itself among the anti-European political forces in Serbia – such as “Democratic Party of Serbia” and “Dveri”, along with clero-fascist and ultra-nationalist organizations, which promote a general conservative agenda. By closely lining with this side in the struggles about the EU, the Church enhances the symbolic divisions in the Serbian society, often using strong language and condemnation in stigmatizing the pro-European wing of the Serbian public. There are also factions within the SOC which recognize and accept the need for EU integration, but they are in the minority (Bigović, 2011; Buchenau, 2005).

into a state problem between Macedonia and Serbia, which, similarly to the situation in Montenegro, led to the polarization of the Macedonian population.

¹⁶ The problem with the activity of the Romanian Orthodox Church in eastern Serbia, on the territory of the SOC jurisdiction, also possesses an ethnic dimension (the Vlachian minority in Serbia has a part whose members consider themselves Romanians). The problem magnified to such an extent, that at one point the president of Romania threatened with cutting the support to Serbia for its joining the European Union if the activity of the Romanian Orthodox Church in the eastern Serbia remained forbidden (Jovanović & Tasić, 2012).

Table 3: Determinants of ethnic and religious developments in Serbia (1990–2012)

Determinants	Ethnicity		Religion	
	1990s	2000–2012	1990s	2000–2012
Collapse of socialism	✓	✓	✓	✓
Breakup of Yugoslavia	✓		✓	
Economic crisis	✓	✓	✓	✓
Montenegro independence		✓		✓
Kosovo and Metohija independence		✓		✓
Disputes between the Orthodox Churches		✓		✓
Scandals within the Church				✓
EU accession process		✓		✓

Where does ethnicity meet religion?

In Serbia, ethnicity does not meet religion – they are joined together, due to the historical linkage of ethnic and religious identity, and utilization of religion as the most important ethnic identifier.

An important relation has to be emphasized when talking about religion and identity, and that is the connection between the SOC and the preservation of ethnic identity during the slavery under the Ottoman Empire. The Patriarchate included all the countries where Serbs lived under the Turkish authority. After its renewal (1577) the Peć Patriarchate encompassed almost all of the Serbian regions and almost the entire Serbian population. The areas where the Serbian people did not live, but used to be parts of “Dušan’s¹⁷ Patriarchate”, were abandoned, while the regions of Bosnia, Srem, Banat, Lika, and Baranja were included, i.e. the regions which were populated by the Serbs only after the arrival of the Turks. The analyses of the position and the role of the SOC in these processes provide a unanimous assessment of Serbian historians that the SOC was the main bearer and defender of the identity of Serbs after the fall of the medieval empire up to the beginning of the fight for independence.¹⁸ On the other hand, Miša Gleni believes that this role had

¹⁷ Stephen Dušan (Стефан Душан, c. 1308–1355), commonly known as "Dušan the Mighty" (Душан Силни), was the „Emperor of the Serbs, Greeks (Romans) and Bulgarians”. He enacted the constitution of the Serbian Empire in *Dušan's Code*. He promoted the Serbian Church from an archbishopric to a patriarchate. Under his rule medieval Serbia reached its territorial, economical, political and cultural peak. His death is seen as the end of resistance toward the advancing Ottoman Empire, and the subsequent fall of the Eastern Orthodox Church in the region.

¹⁸ Somewhat paradoxically, the church became a more powerful institution among the Serbian people under the Ottomans than it had been while the Serbs had their own native

to be very limited since the service was not conducted in the folk language but in Slavonic-Serbian, a language not understood by the peasants (Gleni, 2001). Even though several other reasons could be given for the real position and influence of the SOC during history, the most important is the myth of its importance which became a part of the ethnic myth, and has to this day been the cause of a high level of trust in the SOC institution, as well as of its instrumentalization for political purposes. The Serbian, along with the other Orthodox churches, is distributed nationally, thus acquiring certain characteristics of a “folk religion”. The specificities, such as the cult of Saint Sava, the syncretism with pagan elements and the tolerance of this practice by the SOC, make the basis of the “Serbian Orthodoxy” (Slijepčević, 1991).

After the socialist period in which the church enjoyed a completely peripheral role, came the redefinition of the relationship between the state and the church, and its increased importance in the Serbian society. “During the socialist period, the state one-sidedly determined the character of its relationship with religious communities from a position of total political and ideological supremacy. In the post-socialist era, however, religious rights and freedoms have been considerably extended, but this immediately brought into play the question of their increased *responsibility* in many areas” (Vukomanović, 2008: 240). Although declaratively secular,¹⁹ Serbia is a state in which saint’s days of almost all public institutions are celebrated, the SOC priests participate in state bodies (Republic Broadcasting Agency), Saint Sava²⁰ is celebrated in all schools not only as an educator, but as a saint as well, with explicit elements of the Orthodox cult. Its activity spreads to the educational sphere (religious education), the presence of chaplains in the army and prisons, to the influence on the legal-political sphere, and international relations and European integration (Vukomanović, 2008). The state dictates the policy which stimulates or provides an untruthful picture of the mass revitalization of religiosity by: “constructing sacred objects with the permits for the most attractive locations, introducing religious holidays as state holidays, their public celebration

rulers, with the Serbian people’s ecclesiastical leaders thenceforth becoming their secular leaders as well – *etharchs*. This was the practical result of the Ottoman *millet* system, which was a form of indirect rule and corporate self-government by ethno-confessional groups (Bardos, 2011: 562).

¹⁹ Article 11 of *The Constitution of the Republic of Serbia* reads as follows: “The Republic of Serbia is a secular state. Churches and religious communities shall be separated from the state. No religion may be established as the state or mandatory religion.”

²⁰ Saint Sava (Свети Сава, 1174-1236) was a Serbian Prince and Orthodox monk, the first Archbishop of the autocephalous Serbian Church, the founder of Serbian law and literature (he authored the oldest known constitution of Serbia – *Нотосанон* [Законоправило]), and a diplomat. He is widely considered as one of the most important figures of Serbian history, celebrated as a great educator of the people, and is venerated by the Serbian Orthodox Church.

with the support from political structures, a large media space and the neglect of the cultural and sociological dimension of the holidays, for the purpose of emphasizing the religious, and often national, Orthodox-Serbian dimension” (Radulović, 2012: 16).

Religion was a follower and an actor in the creation of social events. The public role of the SOC rose and it was impossible to bring down Milošević without it, similar to the current situation where the SOC is asked to provide legitimacy for winning and holding on to the authority. Certain church representatives²¹ instrumentalized religion/church politically (nationalistically), by using this legitimizing potential (Lukić & Vuković, 2005: 201–204, 206–217). “The church, which viewed itself as the protector of the Serbian people (...) did not regard the national question as a separate political problem, but as a form and an aspect of religion; thus it acted as a national, and not solely religious, institution. (...) The church did, in fact, identify itself with Serbia as a state and with the Serbian nation.” (Radić, 2000a: 270).

Figure 1: Ethnic map of Serbia in 2011²²

Figure 2: Religious map of Serbia in 2011²³

Figures 1 and 2 clearly show that ethnic and religious areas fully overlap.

²¹ “The Church is as divided as the society itself. There are advocates of various options and paths among the bishops. The illusion of unity is kept on the outside, while the inside is characterized by the balancing of power” (Radić, 2000b: 83).

²² “Predominant ethnic communities of the Republic of Serbia, by municipalities and cities”, Statistical Office of the Republic of Serbia, 2013: 31.

²³ “Predominant religions in the Republic of Serbia by municipalities and cities”, Statistical Office of the Republic of Serbia, 2013: 28.

Shaping the ethnicity-religion nexus

The strengthening of the religious sensibility in the near future in Serbia is a continuous process that will require much more energy from traditional churches and religious communities than they have exerted thus far. Do the strife for the preservation of the traditional pattern of national and cultural identity, at the collective, and the apotheosis through living with others and for others in a local temple, at the individual level, go hand in hand with the acquired political approval of the public opinion on the needs for the integration into the European flows?

World-renowned sociologists of religion assess that “[t]he closer a society moves toward Europe, the more it will come under the influence of European secularity,” i.e. that a religious community has three options in the clash with the dynamic competition of the pluralistic situation: “to resist, withdraw from, or engage with pluralism” (Berger, 2005: 443–444). The first two could be considered neotraditionalism, while the third is the one to be counted upon, in line with expectations that the church is not opposed to the society. In the European religious market, with strict rules of the game, all of the churches and religious communities are subjected to competitiveness, and their success in religious activity depends exclusively on their own individual abilities and dedication. The shift from the *religion of fate* to the *religion of choice* is an inevitable fact that religious communities in Serbia have to get used to in conforming to their own religious activity within the European framework.

The Serbian Orthodox Church is the member of the *World Council of Churches*, has participated in the ecumenical and interreligious dialogue since 1965, and contributes to the witness of the gospels, even though it is yet to be subjected to a comprehensive *aggiornamento*, in the manner of the Catholics (Nikolić, 2011; Bigović, 2011; Todorović, 2005b; Đorđević, 2005b). It is also yet to compete in the open European cultural and religious surroundings, and not only provide a merely declarative support of the heritage promoted by the Western civilization in its spreading to the East (Bigović, 2011). To preserve the existing and multiply the new congregation, the Orthodox clergy will have to engage in more than the liturgical community and ascetic silence in the years to come. By redefining the public role and forms of its pastoral activity thus far in the Serbian society, the SOC could serve as a role model and orientation to its current and future believers, tired of transition problems and looking toward the European future, in their adjustment to coping with the conditions of a civil society. What would these changes encompass?

As already suggested before (Topić & Todorović, 2011), in the sphere of public activity these changes would comprise: 1. abandoning the inflammatory national rhetoric based on chauvinism (fanaticism and intolerance toward the

members of minority peoples and ethnic groups); 2. support to the believers for participating in the political life (the imbueement with the Christian spirit as an advantage in public service activities); 3. promotion of the Serbian-Orthodox cultural heritage as a contribution to the enrichment of the European cultural tradition, but also the introduction of the domestic congregation to the cultural achievements of other Christian peoples; 4. cooperation with the civil sector (the defence of the dignity of people and fundamental human rights: the right to life, freedom of conscience and religious freedom, social justice and peace, prevention of discrimination, xenophobia, and violence); 5. reconsideration of the basic values and ethos of the present (promotion of social justice, fight against corruption and crime, rejection of various forms of unequal distribution of social power, reconsideration of the range of the market economy based on unhindered competition); 6. encouragement of the socio-ethical discussion on the righteousness of economics and the criticism of the consumer society anomalies (greed for profit, human avarice, unequal distribution of social goods); 7. raising the awareness on the importance of environmental protection; 8. philanthropy, endowments, and charitable work; 9. affirmation of Christian values in economic activities (honesty, conscientious work, solidarity, relations toward the working environment).

In this way, religion in Serbia would take on the role of a “reservoir” of social capital (Putnam, 2000), which functions in accordance with the nature of the civil society, leaving behind the history of religious-ethnic conflicts that have been characteristic of the previous period. Political consensus and Serbia’s aspirations for joining the EU can have a significant influence on this process, since this involves acceptance of norms and standards of minority rights protection.

References

- Bandić, D. (1989). *Carstvo zemaljsko i carstvo nebesko: ogledi o narodnoj religiji (Earthly Empire and Heavenly Empire: Essays on Popular Religion)*. Beograd: I. Čolović; D. Bandić; I. Mesner.
- Bandić, D. (2010). *Narodno pravoslavlje (Popular Orthodox Christianity)*. Beograd: Biblioteka XX vek; Knjižara Krug.
- Bardos, G. N. (2011). Serbia, Patriarchal Orthodox Church of. In: J. A. McGuckin (ed.) *The Encyclopedia of Eastern Orthodox Christianity (559–570)*. Malden, MA; Oxford: Wiley-Blackwell.
- Berger, P. L. (2005). Orthodoxy and Global Pluralism. *Demokratizatsiya*, 13 (3), 437–447.
- Bigović, R. (ed.) (2011). *Hrišćanstvo i evropske integracije (Christianity and European Integrations)*. Beograd: Hrišćanski kulturni centar.
- Blagojević, M. (1995). *Približavanje pravoslavlju (Coming Closer to Orthodox Christianity)*. Niš: Gradina; JUNIR.

- Blagojević, M. (2005). *Religija i crkva u transformaciji društva (Religion and the Church in the Society's Transformation)*. Beograd: Institut za filozofiju i društvenu teoriju, IP "Filip Višnjić".
- Blagojević, M. (2006). Savremene religijske promene u Srbiji i proces integracije u Evropu (*Contemporary Religious Changes in Serbia and the Process of Integration into Europe*). *Filozofija i društvo (Philosophy and Society)*, 29(1), 95–111.
- Blagojević, M. (2008a). Desecularization of Contemporary Serbian Society. *Religion in Eastern Europe*, 28(1), 37–50.
- Blagojević, M. (2008b). Religiozna Evropa, Rusija i Srbija juče i danas: argumenti empirijske evidencije – slučaj Srbije (*Religious Europe, Russia and Serbia, Yesterday and Today: Arguments for Empirical Evidence – Serbian Case*). *Filozofija i društvo (Philosophy and Society)*, 19(3), 235–257.
- Blagojević, M. (2012). Statistički pokazatelji religioznosti i revitalizacija pravoslavlja: stvarnost ili mit (*Statistical Indicators of Religiosity and Revitalization of Orthodox Christianity: Reality or Myth*). *Zbornik radova etnografskog instituta SANU (Anthology of Papers of the Ethnographic Institute of the Serbian Academy of Sciences and Art)*, 27, 45–76.
- Blagojević, M. & D. B. Đorđević. (1999). Religioznost stanovništva Jugoslavije (Delimičan pregled iskustvenih istraživanja) (*Religiosity of the Population of Yugoslavia (A Partial Survey of Empirical Research)*). *Teme (Themes)*, 23(1–2), 81–94.
- Bremer, T. (2008). Religion and the Conceptual Boundary in Central and Eastern Europe: Introductory Remarks. In: T. Bremer (ed.) *Religion and the Conceptual Boundary in Central and Eastern Europe: Encounters of Faiths* (1–15). Basingstoke; New York: Palgrave Macmillan.
- Borowik, I., Marinović Jerolimov, D. & Zrinščak, S. (eds.) (2004). *Religion and Patterns of Social Transformation*. Zagreb: IDIZ.
- Buchenau, K. (2005). From Hot War to Cold Integration? Serbian Orthodox Voices on Globalization and the European Union. In: V. Roudometof, A. Agadjanian & J. Pankhurst (eds.) *Eastern Orthodoxy in a Global Age: Tradition Faces the Twenty-first Century* (58-83). Walnut Creek, CA: AltaMira Press.
- Buchenau, K. (2011). Orthodox Values and Modern Necessities: Serbian Orthodox Clergy and Laypeople on Democracy, Human Rights, Transition, and Globalization. In: O. Listhaug, S. P. Ramet & D. Dulić (eds.) *Civic and Uncivic Values: Serbia in the Post-Milošević Era* (111–142). Budapest; New York: Central European University Press.
- Buchenau, K. (2012). Anti-Europeanism in the Balkans, Anti-Americanism in Latin America: a Comparison. *Religion, State and Society*, 40(3/4), 379–394.
- Cvitković, I. (2009). Has the “return” of religions occurred or “return” to the religion? In: D. Gavrilović (ed.) *Revitalization of religion – Theoretical and comparative approaches* (15–23). Niš: YSSSR.

- Dorđević, D. B. (1984). *Beg od crkve (Escape from Church)*. Knjaževac: Nota.
- Dorđević, D. B. (2005a). Religije i veroispovesti nacionalnih manjina u Srbiji (*Religions and Confessions of the National Minorities in Serbia*). *Sociologija (Sociology)*, 47(3): 193–212.
- Dorđević, D. B. (2005b). Nekoliko razmišljanja o našoj crkvi (*A Few Thoughts about Our Church*). In: S. Lukić, S. & S. Vuković, S. (eds.) *Zašto se u crkvi šapuće? Peščanik FM knjiga 2 (Why Do We Whisper in Church? The Hourglass FM Book 2)*. (120–139). Beograd: Fabrika knjiga.
- Dorđević, D. B. (2007). Religious-Ethnic Panorama of the Balkans. In: N. S. Arachchige Don and Lj. Mitrović (eds.) *The Balkans in Transition* (79–93). Cambridge: IRFD; Niš: Center for Balkan Studies.
- Dorđević, D. B. (2009). Religiousness of Serbs at the beginning of the 21st Century: What is it about?. In: D. Gavrilović (ed.) *Revitalization of religion: Theoretical and comparative approaches* (57–64). Niš: Yugoslav Society for the Scientific Study of Religion.
- Gaćeša, D. (2007). Fundamentalist Tendencies of Serbian Orthodox Christianity. *Western Balkans Security Observer*, 7–8, 65–81.
- Gallup Balkan Monitor. (2010). *2010 – Summary of Findings*. Available from: http://www.balkan-monitor.eu/files/BalkanMonitor-2010_Summary_of_Findings.pdf (Accessed: 2.6.2013).
- Gavrilović, D. (2008). *Moral i religija u savremenom društvu (Moral and Religion in the Contemporary Society)*. Niš: Filozofski fakultet.
- Gavrilović, D. & Petrušić, N. (2011). Međunacionalni odnosi i zaštita manjinskih prava u Srbiji (*Inter-national Relations and the Protection of the Minority Rights in Serbia*). *Migracijske i etničke teme (Migration and Ethnic Themes)*, 27(3), 419–440.
- Gleni, M. (2001/2000). *Balkan 1804–1999: nacionalizam, rat i velike sile I–II (The Balkans 1804–1999: Nationalism, War and Great Powers I–II)*. Beograd: Samizdat B92.
- Jovanović, M. & Tasić, M. (2012). Does God Speak My Language, Too? In: D. B. Dorđević, D. Gavrilović & D. Todorović (eds) *Religion, Religious and Folk Customs on The Border* (53–68). Niš: Yugoslav Society for the Scientific Study of Religion; Faculty of Mechanical Engineering at The University of Niš.
- Jovanović, M. & Tasić, M. (2013). A Vlachian Priest in the Border Region (Negotin). In: D. B. Dorđević, D. Todorović & M. Jovanović (eds.) *Priest on the Border* (57–68), Niš: Yugoslav Society for the Scientific Study of Religion; Faculty of Mechanical Engineering.
- Kancelarija za saradnju sa crkvama i verskim zajednicama. (s.a.) *Registar crkava i verskih zajednica (Office for Cooperation with Churches and Religious Communities. Register of Churches and Religious Communities)*. Available from: <http://www.ver.gov.rs/KSCVZ/uploads/Dokumenti/RegistarCrkavaIVerskihZajednica.pdf> (Accessed: 21.10.2013).

- Kuzmanović, B. & N. Petrović. (2008). Vrednosni ciljevi kao činioci političkih stavova i mnjenja mladih (*Value Goals as Factors of Political Attitudes and Opinions of the Youth*). *Sociologija (Sociology)*, 50(2), 153–174.
- Lukić, S. & Vuković, S. (eds.) (2005). *Zašto se u crkvi šapuće? Peščanik FM knjiga 2 (Why Do We Whisper in Church? The Hourglass FM Book 2)*. Beograd: Fabrika knjiga.
- Mitev, P. E. (2007). Balkanizacija i/ili evrointegracija (Balkanization and/or eurointegration). In: Lj. Mitrović, D. Zaharijevski & D. Gavrilović (ur.). *Identiteti i kultura mira u procesima globalizacije i regionalizacije Balkana (Identities and the Culture of Peace in the Process of Globalization and Regionalization of the Balkans)* (175–187). Niš: Centar za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu.
- Mylonas, C. (2003). *Serbian Orthodox Fundamentals: The Quest for an Eternal Identity*. Budapest; New York: Central European University Press.
- Naletova, I. (2009). Other-Worldly Europe? Religion and the Church in the Orthodox Area of Eastern Europe. *Religion, State & Society*, 37(4), 376–402.
- Nikolić, M. (2011). *Ekumenski odnosi Srpske pravoslavne i Rimokatoličke crkve 1962–2000 (Ecumenical Relations of the Serbian Orthodox and the Roman Catholic Churches 1962-2000)*. Beograd: Službeni glasnik.
- Pantić, D. (1993). Promene religioznosti građana Srbije (*Changes in Religiosity of the People of Serbia*). *Sociološki pregled (Sociological Review)*, 27(1–4), 177–204.
- Perica, V. (2002). *Balkan Idols: Religion and Nationalism in Yugoslav States*. New York: Oxford University Press.
- Putinja, F. & Stref-Fenar Ž. (1997/1995). *Teorije o etnicitetu (Ethnicity Theories)*. Beograd: Biblioteka XX vek; Čigoja štampa.
- Putnam, R. (2000). *Bowling Alone: The Collapse and Revival of American Community*. New York: Simon and Schuster.
- Radić, R. (2000a/1996). The Church and the "Serbian Question". In: N. Popov (ed.) *The Road to War in Serbia: Trauma and Catharsis* (247–273). Budapest: Central European University Press.
- Radić, R. (2000b). Crkva u politici i politika u Crkvi (*The Church in Politics and Politics in the Church*). In: *Helsinki sveske br. 1: Srpska elita (Helsinki Files No. 1: Serbian Elite)* (39–83). Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Radić, R. (2005). Džepna istorija Srpske pravoslavne crkve (*A Pocket History of the Serbian Orthodox Church*). In: S. Lukić, S. & S. Vuković, S. (eds.) *Zašto se u crkvi šapuće? Peščanik FM knjiga 2*. (173–198). Beograd: Fabrika knjiga.
- Radić, R. (2007). Serbian Christianity. In: K. Perry (ed.) *The Blackwell Companion to Eastern Christianity* (321–349). London: Blackwell Publishing.
- Radić, R. (2010). Serbian Orthodox Church – the Sole Winner of the Transition in Serbia. In: J. Marte, V. Rajsp, K. W. Schwarz & M. Polzer (Hrsg.) *Religion und Wende in Ostmittel-und Südosteuropa 1989–2009: Tagungsband zum gleichnamigen*

Symposion anlässlich des 20. Jahrestags des Falls des Eisernen Vorhangs in Wien, im Oktober 2009 (131–148). Innsbruck; Wien: Tyrolia-Verlag.

- Radisavljević-Ćiparizović, D. (2001). Vezanost ljudi za religiju i crkvu u Srbiji krajem devedesetih (*People's Attachment to Religion and Church in Serbia in the Late Nineties*). In: D. B. Đorđević, D. Todorović i J. Živković (ur.) *Vere manjina i manjinske vere (Faiths of the Minorities and Minority Faiths)* (98–107). Niš: JUNIR, Zograf.
- Radisavljević Ćiparizović, D. (2002). Religija i svakodnevni život: vezanost ljudi za religiju i crkvu u Srbiji krajem devedesetih (*Religion and Everyday Life: People's Attachment to Religion and Church in Serbia in the Late Nineties*). In: S. Bolčić & A. Milić (prir.) *Srbija krajem milenijuma: razaranje društva, promene i svakodnevni život (Serbia at the End of the Millennium: Destruction of Society, Changes and Everyday Life)* (215–248). Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta.
- Radisavljević Ćiparizović, D. (2006). *Religioznost i tradicija (Religiosity and Tradition)*. Beograd: Institut za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Radulović, L. (2012) *Religija ovde i sada: revitalizacija religije u Srbiji (Religion Here and Now: Revitalization of Religion in Serbia)*. Beograd: Srpski genealoški centar; Odeljenje za etnologiju Filozofskog fakulteta.
- Ramet, S. P. (2006). *Religija i politika u vremenu promene: katolička i pravoslavne crkve u centralnoj i jugoistočnoj Evropi (Religion and Politics in the Times of Change: Roman Catholic and Orthodox Churches in Central and Southeast Europe)*. Beograd: Centar za ženske studije i istraživanje roda; Rekonstrukcija ženski fond.
- Rieffer, B. A. J. (2003). Religion and Nationalism: Understanding the Consequences of a Complex Relationship. *Ethnicities*, 3(2), 215–242.
- Slijepčević, Đ. (1991/1962). *Istorija Srpske pravoslavne crkve I–III (History of the Serbian Orthodox Church)*. Beograd: BIGZ.
- Smit, A. D. (1998/1991). *Nacionalni identitet (National Identity)*. Beograd: Čigoja.
- Spasić, I. (2011). The Trauma of Kosovo in Serbia National Narratives. In: R. Eyerman, J. C. Alexander & E. Butler Breeze (eds.) *Narrating Trauma: On the Impact of Collective Suffering*. Boulder; London: Paradigm Publishers
- Statistical Office of the Republic of Serbia. (2013). *2011 Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of Serbia – Book 4: RELIGION, MOTHER TONGUE AND ETHNICITY – Data by municipalities and cities*. Belgrade: Statistical Office of the Republic of Serbia.
- Todorović, D. (2005a). Verski pluralizam u južnoslovenskim zemljama: istorijat i sadašnjost (*Religious Pluralism in South Slavic Countries: History and Present*). *Godišnjak za sociologiju (Annals of Sociology)*, I(1), 187–205.
- Todorović, D. (2005b). Pravoslavlje i ekumenizam (Analiza iz ugla sociologije religije) (*Orthodox Christianity and Ecumenism (Analysis from the Perspective of the Sociology of Religion)*). *Crkvene studije (Church Studies)*, II(2), 113–128.

- Topić, M. & D. Todorović. (2011). Religious identity in Serbia and Croatia: Failure or advantage in building the European identity. In: D. Sinani (ed.) *Antropologija, religija i alternativne religije: kultura identiteta (Anthropology, Religion and Alternative Religions: The Culture of Identity)* (67–122). Beograd: Srpski genealoški centar i Odeljenje za etnologiju i antropologiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Vrcan, S. (1995). A Christian Confession Possessed by Nationalistic Paroxysm: The Case of Serbian Orthodoxy. *Religion*, 25(4), 357–370.
- Vrcan, S. (2001). *Vjera u vrtlozima tranzicije (Faith in the Whirlpool of Transition)*. Split: Glas Dalmacije, Revija dalmatinske akcije.
- Vukomanović, M. (2005). *O čemu crkva ne može da se pita – SPC, država i društvo u Srbiji (2000–2005) (What the Church Must Not be Asked About – Serbian Orthodox Church, State and Society in Serbia (2000-2005))*. Beograd: Helsinški odbor za ljudska prava u Srbiji.
- Vukomanović, M. (2008). The Serbian Orthodox Church as a Political Actor in the Aftermath of October 5, 2000. *Politics and Religion*, 1(2), 237–269.
- Živković, M. (2001). Nešto između: simbolička geografija Srbije. *Filozofija i društvo*, 18, 73–112.

Данијела Гавриловић
Милош Јовановић
Драган Тодоровић
Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Ниш

ПРЕИСПИТИВАЊЕ ОДНОСА ЕТНИЦИТЕТА И ДОМИНАНТНЕ РЕЛИГИЈЕ У СРБИЈИ

Резиме: Религија је важан аспект етничког идентитета у Србији. Након социјалистичког периода, који је одликовало идеолошко сузбијање етничке и религијске идентификације и религије, ова два облика идентификације су у великој мери добили на значају у Србији.

Да би илустровао сложени однос етничитета и религије у савременој Србији у овом раду ће се разматрати следеће теме: 1. етничитет у Србији, 2. религија у Србији, 3. детерминанте етничитета и религије у Србији, 4. место сусрета етничитета и религије и 5. обликовање етничко-религијске споне.

Кључне речи: етничитет, религија, Србија, Српска православна црква.

Jelena S. Petković
Nikola T. Božilović

УДК 159.7:323.1]:316.64-057.87(497)
Originalni naučni rad

Univerzitet u Nišu
Filozofski fakultet
Niš

KULTURNI IDENTITETI I NACIONALNE RAZNOLIKOSTI (komparativna analiza rezultata istraživanja stavova studenata u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj)²⁴

Rezime: Osnovni cilj rada je da se razmotre sličnosti i razlike u percepciji kulturne raznolikosti zasnovane na nacionalnoj pripadnosti koje su prisutne kod studenata u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj, odnosno da se uporednom analizom ukaže na specifičnosti stavova studenata prema ostvarivanju kulturnih prava nacionalnih manjina u okviru svakodnevnih životnih praksi. Pruža se uvid u vrednosne orijentacije studenata iz tri posmatrane zemlje, markiranjem njihovih stavova koji se mogu smatrati ekspresijom *etnocentrizma*, s jedne, ili *kulturnog relativizma*, s druge strane. Na osnovu prikupljene empirijske građe, naročito rezultata istraživanja sprovedenog tokom akademske 2012/13. godine u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj, autori se posvećuju kritičkoj analizi održivosti kulturnog identiteta u kontekstu nacionalnih raznolikosti i promišljaju aktuelne društvene kontekste u Srbiji i na Balkanu koji doprinose i/ili otežavaju senzibilisanje mladih i ostalih društvenih aktera za demokratske kulturne vrednosti.

Ključne reči: kultura, identiteti, nacionalne raznolikosti, etnocentrizam, kulturni relativizam.

²⁴ Rad je saopšten na međunarodnom naučnom skupu *Odnos tradicije i modernizacije u oblikovanju identitarne kulture društvenih grupa u savremenosti (Komparativna analiza rezultata istraživanja/istraživačkih iskustava u Srbiji i na Balkanu na ovu temu)*, koji je održan 27. maja 2016. godine na Filozofskom fakultetu u Nišu. Urađen je u okviru projekta *Tradicija, modernizacija i nacionalni identitet u Srbiji i na Balkanu u procesu evropskih integracija (179074)*, koji realizuje Centar za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira Ministarstvo prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije.

Uvod

Ovaj rad nastao je u okviru potprojekta *Modernizacija, kulturni identiteti i prikazivanje raznolikosti*, koji predstavlja deo makroprojekta „Tradicija, modernizacija i nacionalni identitet u Srbiji i na Balkanu u procesu evropskih integracija“ (179074). Realizovao ga je Centar za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Nišu, uz finansijsku podršku Ministarstva prosvete, nauke i tehnološkog razvoja Republike Srbije (planirani projektni ciklus 2011-2014), pod rukovodstvom dr Ljubiše Mitrovića, profesora emeritusa Filozofskog fakulteta u Nišu.

U skladu sa određenim konceptualnim okvirom, istraživanju se pristupilo s osnovnom namerom da se sagleda mesto i uloga kulture u savremenim društvenim promenama na Balkanu, proučavajući i specifikujući kulturne odrednice regiona. Posebno je apostrofiran odnos tradicije i modernizacije i u tom kontekstu proces konstituisanja i transformacije nacionalnih i kulturnih identiteta u postsocijalističkim balkanskim društvima (srpskom, makedonskom i bugarskom), pod uticajem procesa tranzicije, globalizacije i evrointegracije, kojima su pomenuta društva izložena. Ovo naročito imajući u vidu da su u procesima društvenih transformacija savremeni nacionalni identiteti na Balkanu razapeti između retradicionalizacije i modernizacije, kao i da se koreni društvene i ekonomske krize, koja se prevashodno povezuje sa disfunkcionalnošću celine društvenih institucija, nalaze dublje u previranjima kulturnog života.

Kulturni i etnički pluralizam je realnost gotovo svih savremenih društava te se intrekulturalizam i uvažavanje drugog i drugačijeg postavljaju kao poželjne koncepcije organizacije života više kultura u nekom društvu. Radi se o zapravo o načelu kulturno senzibilisane nacionalne politike, o svojevrsnom modelu kulturne politike koji u središte rasprave uvodi *pravo na različitost* i uređivanje odnosa u državi sa različitim nacionalnim, etničkim i kulturnim identitetima, koji značajno obeležavaju dinamiku i strukturu nastajućih društvenih promena. Pri tome se naglašava težnja za uspostavljanjem pluralističkog društva u kojem će biti prevaziđena svaka isključivost i ostvariti koegzistencija, međusobna tolerancija i ravnopravnost različitih kultura i naroda. Novija istorijska iskustva balkanskih društava, međutim, svedoče da se očuvanje autentičnosti različitih naroda i kultura, kao i mogućnost njihovog plodotvornog interakcijskog delovanja češće verbalno zagovaraju negoli praktično realizuju.

Sumirajući dosadašnje projektne aktivnosti, čija se realizacija bliži kraju, autori u ovom radu ukazuju na sličnosti i razlike u percepciji kulturne raznolikosti zasnovane na nacionalnoj pripadnosti koje su prisutne kod studenata u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj. Na osnovu prikupljene empirijske građe, autori se posvećuju kritičkoj analizi održivosti kulturnog identiteta u kontekstu nacionalnih raznolikosti i promišljaju aktuelne društvene kontekste u Srbiji i na Balkanu koji doprinose i/ili otežavaju senzibilisanje mladih i ostalih društvenih aktera za demo-

kratske kulturne vrednosti. Istraživanje je sprovedeno na reprezentativnom uzorku studentske populacije koja studira na visokoškolskim ustanovama tri univerzitetska centra: u Nišu (Srbija), Bitolju (Makedonija) i Velikom Trnovu (Bugarska). Studentska populacija je odabrana kao uzorak istraživanja imajući u vidu da se radi o društvenoj grupi iz koje bi trebalo da bude regrutovana buduća društvena elita, kao društveni akteri za koje se očekuje da će svojom kulturnom orijentacijom, profesionalnim angažmanom i građanskim aktivizmom predstavljati nosioce razvoja i značajno doprineti oblikovanju međuetničkih, interkulturnih odnosa i regionalne saradnje na Balkanu.

Kultura i nacija kao identitetski markeri

Savremeni društveni procesi, oličeni u čitavom spektru globalizacijskih perspektiva, iako dominantno ekonomski i političko-ideološki usmereni, imaju i vrlo značajne i izrazito utemeljene kulturne determinante i implikacije. Stvaranje svet-skog društva (Lečner i Boli, 2006) ogleda se, s jedne strane, u sve tesnijem povezivanju na nadnacionalnom, regionalnom i globalnom nivou, dok je, s druge strane, sve učestalije jačanje egoizma individualnih i grupnih, naročito nacionalnih i verskih identiteta. Izvesno je – kultura i nacija u savremenom društvu postaju značajni identitetski markeri. Iza ove lapidarno formulisane spoznaje krije se čitav niz najrazličitijih načina manifestovanja granica i fleksibilnosti kulturnih i nacionalnih identiteta, kao i promišljanja složenosti i prepletenosti njihovih međusobnih odnosa.

Kultura i nacija nisu i ne bi trebalo da budu međusobno isključive kategorije, te se s pravom postavlja pitanje mere, prioriteta i kvaliteta njihovih interakcijskih odnosa. Generalno, kultura predstavlja okvir za naciju, jer se, po mišljenju Vila Kimlike (Kymlicka), nacija u sociološkom smislu određuje kao istorijska zajednica koja je tesno povezana sa idejom naroda ili kulture. Ti pojmovi se često definišu jedan pomoću drugoga. Prema tome, nacija predstavlja „istorijsku zajednicu, manje ili više institucionalno dovršenu, koja zauzima izvesnu teritoriju ili otadžbinu i koja deli osobeni jezik i kulturu“ (Kymlicka, 1995: 11).

Nesporno je da kultura stoji u najbližoj vezi sa konstituisanjem identiteta, pri čemu ni kultura ni identitet nisu izvorni, suštinski i nepromenljivi sistemi, već zajednički čine sklop promenljivih, dinamičnih i nestabilnih procesa (Fabijeti, Maligeti i Matera, 2002: 90). Svaki individuum neprestano teži da u datoj kulturi nađe mesta za sebe. Onda kada pojedinac uspe da sebe pronade (identifikuje) u određenoj kulturi, on postaje svestan da deli njena obeležja: zajedničku tradiciju, vrednosne orijentacije, jezik, veru, prava, običaje, umetnosti, dominantne simbole, istorijske mitove i legende (Božilović, 2014: 175). U tom kontekstu, kulturni identitet, možemo odrediti kao „svest o posedovanju određenih kulturnih obeležja koja su imanentna pripadajućoj društvenoj grupi, pri čemu se ne smeju izgubiti iz vida personalne ka-

rakteristike pomoću kojih je jedna osoba prepoznatljiva kao pripadnik grupe“ (Koković, 2008: 121). Ne treba izgubiti iz vida da je bitna osobina procesa identifikacije, odnosno konstrukcije i rekonstrukcije identiteta upravo kontrastivnost, budući da pojedinac postaje svestan sebe (samoidentitet), kao i svog kulturnog, nacionalnog i svakog drugog identiteta tek u odnosu sa *drugima*, u poređenju sa drugim socijalnim grupama i sagledavanju njihovih kulturnih, nacionalnih i ostalih specifičnosti.

Savremeni diskursi naglašavaju da na kulturni identitet ne treba gledati kao na metaforu za nacionalni identitet, naročito ne u modernim građanskim društvima koja prevazilazi nekadašnji princip „jedna nacija – jedna država“. Štaviše, u multietničkom, multinacionalnom i multikulturnom okruženju nacionalna država se smatra neprikladnom (čime se referiše na eliminisanje formalne i neformalne diskriminacije i priznavanje raznolikosti). Suprotno nepokolebljivim i čak levo orijentisanim liberalnim teoretičarima, Kaj Nilsen (Nielsen) zastupa mišljenje (na primeru provincije Kvebek u Kanadi) po kome „liberalni nacionalizam“ nije nikakav oksimoron. Shodno tome, kulturni nacionalizam ne mora, po mišljenju ovog autora, apriorno i *per se* biti ksenofobičan, etnocentričan, autoritaran, regresivan, retrogradan i ekskluzivistički nastojen. Pozivajući se na Kimliku, Nilsen prihvata gledište da nacionalizmi nisu uvek netolerantni ili čak isključivi. Nasuprot ksenofobičnim, autoritarnim i ekspanzionističkim nacionalizmima, postoje miroljubivi, liberalni i demokratski nacionalizmi. Oni, pak, nacionalizmi koji razvitak svoje nacije baziraju na štetu interesa ili prava drugih koji nisu njihove nacionalnosti nespojivi su s liberalizmom i kosmopolitizmom i, uopšte, sa principima svakog civilizovanog moralnog stanovišta (Nilsen 2002: 244–245). Mnogo ranije, Hans Kohn (Kohn) je u svojim tekstovima iz sredine XX veka razvio analitičko i normativno diferenciranje i klasifikaciju nacionalizama u dva osnovna tipa: dobrog, „zapadnoevropskog“ i lošeg, „istočnoevropskog“. Ovaj autor je počeo kao zagovornik koncepta „kulturnog“ ili „etičkog nacionalizma“ koji, za razliku od „političkog“, prema njegovom tadašnjem uverenju nije u suprotnosti sa afirmacijom ideje jedinstva čovečanstva i idealom individualne slobode. U maniru takozvane Konove dihotomije, pojedini teoretičari (Smit, 2010; Plamenatz, 1973; Gelner, 1997), s obzirom na pojavljivanje nacionalizma u različitim evropskim zemljama i njegovim različitim obeležjima, skloni su razlikovanju „zapadnog“ kao racionalnog, liberalnog, ujedinjavajućeg nacionalizma i „istočnog“ kao brutalnog, pretećeg, balkanskog nacionalizma.

Izostavljajući ovom prilikom širu raspravu o pomenoj dihotomiji, autorima ovog rada je blisko stanovište da kakvim god imperativima bio podstaknut i ma na kakvim osnovama bio razvijan, nacionalizam se ne može smisleno opravdati niti vrednosno artikulirati kao „dobar“. Ivan Čolović upravo polazi od činjenice da je nacionalizam zlo koje on smatra jednom vrstom sekularne religije, jedne političke religije. Kao takav, on ima svoje kultove, rituale, verovanja, svoje svete priče i sveta mesta, kao i svoje sveštenike, mučenike, mesije i bogove. Shodno tome, nacionalisti svoju naciju doživljavaju kao zajednicu vernika, zatvorenu u sebe i sa ritualima nalik na religijske obrede (Čolović, 2014: 10–11). Treba imati u vidu da se u

slučaju nacionalizma kulturna dimenzija gotovo uvek stavlja nasuprot političkoj – kulture upadaju u zamku različitih političkih koncepata, naročito onda kada država ili koncept nacije ima presudnu ulogu u eksplicitnoj, totalitarnoj ideologizaciji kulturne sfere. Nepotrebno je podsećati koliko politička i ideološka instrumentalizacija kulture sužava, ograničava, pa i onemogućava razvoj duhovnih potencijala i svestrani razvoj nacija. Možda nacionalizam i nije uvek odlučujući činilac, ali je suviše često bio i danas jeste među glavnim podstrekačima nestabilnosti, sukoba i genocida na Balkanu, čime je ovaj prostor postao simbolička odrednica za čitav niz suprotnih percepcija i brojnih stereotipa. Po mišljenju Marije Todorove, stereotipi o stanovnicima Balkana i balkanizaciji nametnuti su od strane imperijalnih sila kao oznaka za podeljenost i sukobljavanje balkanskih plemena i naroda (Todorova, 1999). Ne i bez sopstvenih „zasluga“, balkanska društva su ovakve negativne političke stereotipe osnažila ratovima i zločinima krajem XX veka.

Kulturna različitost u praksi često se pokazala kao polje sukoba identiteta. Na Balkanu postoji sklonost da sve koji se razlikuju od nas doživljavamo kao strance koje treba isključiti iz društva i stigmatizovati (Božilović, 2014: 39). Višenacionalni, multikulturni balkanski prostor obeležen je, ne od skora već vekovima unazad, vrlo dinamičnom i ostrašćenom etničkom i verskom identifikacijom. U takvim uslovima, umesto da bude promovisana i podržavana, kulturna različitost je često preneglašavana, te je na toj osnovi indukovana naizgled nepomirljivi antagonizam, a kulturni saživot poslednjih decenija doživeo je svoj politički fijasko.

Stvaranje samostalnih nacionalnih država na Balkanu i potreba za kulturnom nacionalnom identifikacijom naroda nisu su se odvijali lako i bez konflikata. Problemi su naročito izbijali tamo gde su se neravnomerni procesi političkog konstituisanja nacija odigravali na relativno uskim geopolitičkim i kulturnim prostorima i pod uticajem interesa vladajućih klasa i njihovih osvajačkih pretenzija. Naročito je nakon sloma Otomanskog carstva došlo do oštih konflikata i sukoba nacionalnih država (Srbije, Bugarske, Grčke, Rumunije) oko podele teritorije, te nije preterano reći da je i danas donekle ta svest prisutna u kolektivnoj memoriji balkanskih naroda. Pri tome su nacionalne kulture ovih država gotovo stalno bile u međusobnom preplitanju i prožimanju, što je doprinelo stvaranju specifičnog „balkanskog duha“, nastalog na raznolikosti života i kultura na ovom prostoru. Takođe, pitanje garantovanja i ostvarivanja prava nacionalnih manjina je vrlo često stvaralo probleme i bilo izvor nacionalnih konflikata u socijalističkim zemljama, što je dovelo čak do potpunog razaranja društveno-političkog sistema, do pojave građanskih ratova i konačno do raspada socijalističkih federacija (Petković, 2011: 143).

Značajnije identifikovanje sa nacijom događalo se, po pravilu, u kriznim istorijskim, društvenim i političkim okolnostima, usled ratova, prisilnih migracija, bolesti, nasilnih pokušaja asimilacija i sl. Takve okolnosti su, usled ontološke nesigurnosti i osećanja ugroženosti, nametale potrebu za čvršćom nacionalnom, kulturnom homogenizacijom i omogućavale jačanje osećanja grupne pripadnosti. Nacionalna i nacionalistička osećanja su pronalazila svoje uporište i u raznovrsnim

kulturnim ostvarenjima naroda na Balkanu, u njihovoj književnosti, muzici, likovnoj umetnosti, predanjima o zajedničkim borbama, stradanjima i pobedama, u izgrađivanju mitova i običaja. Pokazalo se, između ostalog i na primeru srpske istorije, da su nacionalnooslobodilačke težnje često bile praćene svojevrsnim kulturnim egoizmom, veličanjem sopstvene nacije, umetničkim stvaralaštvom koje je uzdizalo „nacionalne heroje” i nepokolebljiv nacionalni ponos. Razume se, svaka politička zajednica je u manjoj ili većoj meri sklona samoljubivim procenama o sopstvenom „božanskom poreklu” i „izabranosti”, te ovo ne treba shvatiti kao specifikum ili isključivo obeležje našeg mentalnog sklopa i nacionalnog duha.

Iako opterećeni posledicama negativnog istorijskog iskustva, Srbija i Balkan su danas, u uslovima balkanske i evrointegracije, suočeni sa neophodnošću prevazilaženja problema neprihvatanja različitosti i pronalaženja načina da se svest o raznolikosti identiteta uklopi u koncept očuvanja, međudnosa i saradnje. Ostvarivanje poželjnog društvenog i političkog realiteta nije lako postići, o čemu svedoče mnoga društva institucionalno, normativno uređena u skladu sa liberalnim i demokratskim načelima, u kojima odsustvo „racionalizacije duha”, naslage prošlosti i tradicionalizma, zatvorenost, ksenofobija i zaziranje od identitetskih različitosti još uvek otežavaju modernizacijski razvoj. Stoga je naša istraživačka pažnja bila fokusirana na to kako se u tri postsocijalistička društva na Balkanu posmatraju raznolikosti kulturnog identiteta koje su utemeljene na nacionalnoj pripadnosti, da li se i na koji način te raznolikosti prihvataju u okviru svakodnevnih životnih praksi većinskog i manjinskog stanovništva.

Metodološki okvir rada

Ovaj rad pruža uvid u odabrane naučne rezultate empirijskog istraživanja, realizovanog pod nazivom „Kulturna orijentacija aktera/studenata, međuetnički odnosi, nacionalni identitet i kultura mira na Balkanu”. Osnovni cilj ovde prikazanog istraživanja bio je da se uporednom analizom utvrde, opišu i objasne specifičnosti kulturnih/vrednosnih orijentacija studenata u Srbiji, Makedoniji i Bugarskoj, pružanjem uvida u njihove stavove koji se tiču prihvatanja ili neprihvatanja kulturne raznolikosti zasnovane na nacionalnoj pripadnosti. Ovakav cilj operacionalizovan je utvrđivanjem odnosa studenata prema ostvarivanju kulturnih prava nacionalnih manjina u okviru svakodnevnih životnih praksi u tri odabrana balkanska društva. Tamo gde je to bilo moguće na osnovu raspoloživih empirijskih podataka, razmotrena je determinisanost pojedinih ispitivanih stavova studenata određenim sociodemografskim obeležjima.

Istraživanje je izvedeno metodom ispitivanja na reprezentativnom uzorku studentske populacije koja studira na visokoškolskim ustanovama tri univerzitetska centra: Univerzitet u Nišu (Srbija), Univerzitet „Sv. Kliment Ohridski” u Bitolju (Makedonija) i Univerzitet „Sv. Kiril i Metodij” u Velikom Trnovu (Bugarska).

Uzorak je realizovan na 817 ispitanika iz Srbije, 804 iz Makedonije i 586 iz Bugarske, koji studiraju na fakultetima društveno-humanističkih, tehničko-tehnoloških i medicinskih i prirodno-matematičkih nauka. Istraživanje je sprovedeno tokom akademske 2012/13. godine, primenom upitnika kao osnovnog instrumenta istraživanja.²⁵

Radi utvrđivanja vrednosnih orijentacija studenata, razmatrano je da li kod ispitanika dominiraju stavovi koji se mogu smatrati ekspresijom *etnocentrizma*, s jedne strane, ili *kulturnog relativizma*, s druge strane. U teoriji se naglašava da preveliko oslanjanje na kolektivne identitete, i to u prvom redu one etničke, nosi sobom opasnost ekskluzivizma koji se ispoljava kao etnocentrizam koji, uz potcenjivanje drugih, u prvi plan stavlja pripadnike svoje etničke grupe ili nacije. To dovodi u pitanje ne samo funkcionisanje, već, ponekad i ponegde, i samo postojanje složenih zajednica koje čine pripadnici više nacija ili etničkih grupa. Reč je o tendenciji koja, kada je dovedena do krajnosti, poprima formu „ubilačkih identiteta“ (Maluf 2003). U ovom istraživanju smo pod stavovima koji ukazuju na prisustvo *etnocentričnih vrednosti* podrazumevali one stavove kojima se nekritički izražava superiornost sopstvenog naroda, međuetnička netolerancija, ksenofobija, nespremnost za socijalnu interakciju i komunikaciju između ljudi različitog kulturnog porekla i sl. (poput ideje da pripadnici manjinskih zajednica koji žele da žive u Srbiji, Makedoniji ili Bugarskoj treba da se odreknu svog jezika i pisma, svoje vere i tradicije, i da prihvate kulturne osobenosti većinskog stanovništva). Suprotne stavove pomenutima, kojima se propagira poštovanje slobodnog izbora sopstvene kulturne pripadnosti, fleksibilniji stav prema kulturnim raznolikostima u društvu i poštovanje kulturnih prava manjinskih zajednica, očuvanje i afirmacija različitih kulturnih identiteta, nasleđa, dobara i vrednosti smatrali smo izrazima *kulturno-relativističkih vrednosti*.

Zadaci istraživanja koji su bili neposredno vezani za postavljene ciljeve istraživanja odnosili su se na: a) Utvrđivanje mogućih korelacija i identifikovanje kvaliteta veza između stavova studenata iz tri posmatrana balkanska društva o kulturnoj raznolikosti zasnovanoj na nacionalnoj pripadnosti i nekoliko značajnih socio-ekonomskih varijabli: polu, obrazovno-profesionalnom profilu ispitanika, odnosno fakulteta (departmana) na kome studiraju, materijalnom statusu porodice, stepenu obrazovanja i (ne)zaposlenosti roditelja, nacionalnosti i veroispovesti ispitanika; b) Obeležavanje onih kulturnih raznolikosti zasnovanih na nacionalnoj pripadnosti koje izazivaju najveći stepen istovetnosti odgovora ispitanika (bilo da je reč o njihovom prihvatanju ili neprihvatanju).

Iako je dugogodišnje zajedničko življenje različitih naroda na prostoru Balkana uslovalo stalne kulturne kontakte, međusobne uticaje i preplitanje različitih zajednica i kultura, kulturni saživot na ovom prostoru poslednjih decenija nije se

²⁵ Detaljnije informacije o uzorku, instrumentu i terenskoj realizaciji empirijskog istraživanja mogu se naći u zborniku radova *Kulturne orijentacije studenata i kultura mira na Balkanu* (Petrović, 2014: 11–17).

pokazao održivim. Iako se kolektivni identiteti na Balkanu i u Srbiji još uvek izgrađuju u okviru snažnih unutarnacionalnih određenja (nacionalna pripadnost, jezik, vera, istorija), hipotetički okvir istraživanja temeljio se na sledećim pretpostavkama: a) S obzirom na inovativni, demokratski i interkulturni potencijal mladih u većini savremenih društava, očekivano je da će studenti u posmatranim poduzorcima generalno pokazati visok stepen prihvatanja kulturne raznolikosti zasnovane na nacionalnoj pripadnosti. Budući da je jedino Bugarska od tri posmatrane zemlje članica Evropske unije (što podrazumeva neophodan stepen normativnog usklađivanja u institucionalnoj sferi sa evropskim društvima, mada ne nužno i vrednosnog profilisanja u pravcu demokratizacije i modernizacije svesti, navika, ponašanja, komuniciranja i sl), biće interesantno utvrditi da li bugarski studenti prednjače u odnosu na srpske i makedonske u pogledu prihvatanja kulturnih prava etničkih zajednica u svojoj zemlji.²⁶ Pri tome treba imati u vidu i to da je aktuelna društveno-politička realnost u Srbiji i Makedoniji još uvek primetno opterećena političkom krizom i međuetničkim sukobima, koji shodno prilikama, političkim akterima i društvenim okolnostima tinjaju ili se rasplamsavaju u određenim momentima. Ovo naročito imajući u vidu probleme koje Srbi i Makedonci imaju u regulisanju odnosa i zajedničkog života sa albanskim stanovništvom (podsećamo na višegodišnje probleme Srba i Albanaca oko podele nadležnosti, kao i spornog regulisanja pravno-političkog statusa Kosova i Metohije; na oružane sukobe makedonske policije i albanskih terorističkih i ekstremističkih grupa u gradu Kumanovu 2015. godine; na dugogodišnji spor makedonskih i grčkih vlasti oko imena države i sl); b) Socio-ekonomski status i obrazovno-profesionalno usmerenje ispitanika pokazaće se kao činioci koji u značajnoj meri utiču na prihvatanje/neprihvatanje kulturne raznolikosti zasnovane na nacionalnoj pripadnosti, odnosno na ostvarivanje kulturnih prava nacionalnih manjina/etničkih zajednica; c) Stavove koji se mogu smatrati izrazom *kulturnog relativizma* u većoj meri će iskazati studenti fakulteta društveno-humanističkih nauka, višeg (boljeg) socio-ekonomskog statusa, negoli studenti tehničkih i prirodnih nauka, nižeg socio-ekonomskog statusa, za koje se pretpostavlja veća sklonost ka *etnocentričnim* stavovima.

Iz upitnika su ovom prilikom izdvojeni odgovori na pitanja koja su se odnosila na socio-ekonomski status ispitanika i pitanja koja su proveravala stepen njihove saglasnosti u odnosu na pet ponuđenih stavova: 1) Srpski/makedonski/bugarski jezik, a sa njim i srpski/makedonski/bugarski narod, treba čuvati time što će se iz upotrebe izbaciti latinica; 2) U gradovima u kojima živi dosta predstavnika nacionalnih manjina/etničkih zajednica, imena glavnih ulica, trgova i ustanova treba da budu ispisana i na njihovom maternjem jeziku; 3) Pripadnicima nacionalnih manjina/etničkih zajednica treba obezbediti školovanje na maternjem jeziku; 4) Nemam ništa protiv kulturnih manifestacija različitih manjina, ali da se one ne finansiraju iz budžeta države; 5) Nacionalno mešoviti brakovi su nestabilniji od drugih. Odgovo-

²⁶ U Bugarskoj ustav ne predviđa postojanje nacionalnih manjina, a sve etničke zajednice tretiraju se kao Bugari različitog etničkog porekla.

ri ispitanika obrađeni su pomoću programa za statističku obradu podataka SPSS, čime su dobijeni kvantitativni podaci koji su, zatim, poslužili u svrhu detaljnije interpretacije, kvalitativne analize i diskusije.

Komparativna analiza empirijskih nalaza i njihova interpretacija

Jezik je jedan od osnovnih elemenata kulturnog identiteta svakog naroda, te se stoga može smatrati nezaobilaznim sredstvom društvene promocije. On je moćan medij svesti društvene grupe kojoj je potrebna legitimacija – sadrži sećanja na prošlost i nije slučajno da se baš u jeziku (imenu te grupe) nalazi mit kojim se tumači njen nastanak. Stoga društvena konstrukcija kolektivnog identiteta ne može biti dovršena bez inkorporacije odlika nacionalnog, u našem slučaju jezičkog, identiteta (Stojković, 2008: 120). Oko pitanja jezika i pisma prelamaju se mnoge socijalne kontroverze i nedoumice i uspostavljaju međuljudski odnosi u multikulturalnom društvu. Pojedinci preko jezika usvajaju svoju kulturu, ostvaruju komunikaciju sa pripadnicima svoje ili drugih društvenih grupa, pa se, shodno tome, očuvanje vlastitog jezika i odbrana prava na njegovu upotrebu često doživljavaju kao čin odbrane same kulture i nacije. Odnos prema kulturnim pravima nacionalnih (etničkih, kulturnih) manjina, među kojima su najvažnija prava ispoljavanja jezičke posebnosti, jedan je od krucijalnih problema savremenog društva. Višenacionalnost, višejezičnost i multikulturalnost ne znače samo različitost jezika i nacionalnih tradicija, već raznolikosti koje vode u bogatstvo izraza.²⁷ Međutim, to se često previda, a jezik i pismo zadobijaju ulogu krutih nacionalnih odrednica koje se sve češće manipulativno ugrađuju u novu konstrukciju identiteta na Balkanu (Božilović, 2007). I to posebno onda kada se propagiraju stavovi o tesnoj povezanosti, čak i neraskidivosti, jezika, vere, nacije i države u okviru ekstremno desničarskih ideologija, koje se smatraju proizvodom nacionalizma koji je bio glavni podstrekač građanskih ratova na prostorima bišve SFRJ 90-ih godina XX veka.

Brojni istorijski primeri pokazuju da je jezik najpogodniji medijum identifikacije jer je jezik imao, ako ne odlučujuću, onda jako bitnu ulogu pri nastanku prvih nacionalnih država. Počevši od doba Francuske revolucije, koja je univerzalne vrednosti Prosvetiteljstva reinterpreterala u nacionalnom ključu, može se govoriti o *jezičkom nacionalizmu*, naročito u slučajevima onih kolektiviteta koji su bili u dužem periodu jezički i etnički blokirani ili su, pak, sticajem okolnosti izgubili državnu samostalnost (Stojković, 2008: 121). U slučajevima današnjih država na ex-yu prostoru, takvi stavovi po pravilu poentiraju neopravdanim i politički gotovo uvek

²⁷ Nasuprot postojanju nekadašnjih ideja o uvođenju engleskog jezika ili esperanta kao jedinstvenog međunarodnog jezika ujedinjenih država Evrope, današnja evropska politika u oblasti kulture osmišljena je tako da očuva i podrži kulturnu raznolikost zemalja članica preko njena 23 zvanična jezika, i još mnogo regionalnih i lokalnih jezika koji su u upotrebi.

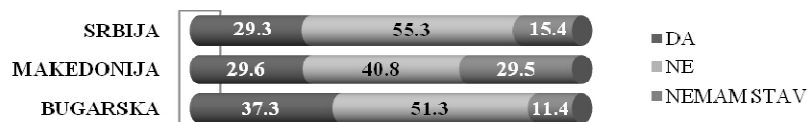
konfliktnim zaključivanjem da svako ko je „pravi“ Srbin, na primer, mora isključivo da govori srpskim jezikom, da koristi ćirilčno pismo i da je pravoslavne veroispovesti, ili podjednako ostrašćenim pristupom vode ideološki motivisanom ekstremizmu o konstrukciji „pravog“ Hrvata – onaj koji govori hrvatskim jezikom, bespogovorno se služi latiničnim pismom i naklonjen je Katoličkoj crkvi. Otuda se tamo gde na zajedničkoj teritoriji žive pripadnici različitih naroda, višjezičnost često pokazuje kao problematičan koncept i teško ostvariva praksa.²⁸

Utvrđujući sklonost studenata ka jezičkoj toleranciji, zamoljeni su u upitniku da iskažu svoj stav povodom sledeće izjave: *Srpski/makedonski/bugarski jezik, a sa njim i srpski/makedonski/bugarski narod, treba čuvati time što će se iz upotrebe izbaciti latinica* (grafikon br. 1). Većina studenata u sva tri poduzorka nije se složila sa ovakvim stavom (Srbija – 55,3%; Makedonija – 40,8%; Bugarska – 51,3%), što se može tumačiti kao preovladavanje kulturno-relativističkih vrednosnih orijentacija u pogledu ravnopravne upotrebe latiničnog i ćirilčnog pisma. Ipak, interesantno je da su među studentima koji su iskazali saglasnost sa ovim stavom, time i izvesnu naklonost ka lingvističkom etnocentrizmu, prednjačili bugarski studenti (37,3%) u odnosu na srpske (29,3%) i makedonske (29,6%). Moguće je ovo tumačiti kao izvestan recidiv socijalističke prošlosti bugarskog društva i asimilacionih pretenzija koje su došle do izražaja u ovoj zemlji tokom vladavine komunističkog vođe Todora Živkova, a koje su, moguće, putem narativa starijih generacija dospеле do svesti sadašnjih studenata koji su rođeni nakon komunističke vladavine.²⁹ Takođe, podaci pokazuju da skoro trećina makedonskih studenata nema stav povodom ovog pitanja, što je pokazatelj određene sazajne i vrednosne konfuzije ovih ispitanika, za koje se pretpostavlja da su nastale usled odsustva konsenzusa oko osnovnih socijalnih vrednosti i problema u makedonskom društvu.

²⁸ Primer za to su konflikti između Srba i Hrvata u Vukovaru, koji je zadobio epitet podeľjenog grada, u vezi sa službenom upotrebom srpskog jezika i pisma i postavljanjem dvojezičkih tabli ispisanih ćirilčnim i latiničnim pismom na svim javnim institucijama, zgradama, ulicama i trgovima. Postavljanje prvih takvih tabli 2013. godine, na osnovu ustavnih odredbi Republike Hrvatske o pravima nacionalnih manjina, izazvalo je protest hrvatskih ratnih veterana protiv prava Srba u ovom gradu, uz lomljenje i nasilno uklanjanje dvojezičkih tabli, obnavljanje ratnih sećanja i ratne retorike. Nasuprot tome, u Istri je italijanski jezik decenijama ravnopravan sa hrvatskim, a italijanska nacionalna manjina uživa sva prava i iznad ustavnih odredbi. Hrvati i Italijani su očigledno prihvatili suživot, *convivenza*, što pokazuje da je vremenski udaljeno iskustvo fašizma II svetskog rata danas manje opterećujuće u odnosu na ratna iskustva iz 90-ih godina na ovim prostorima.

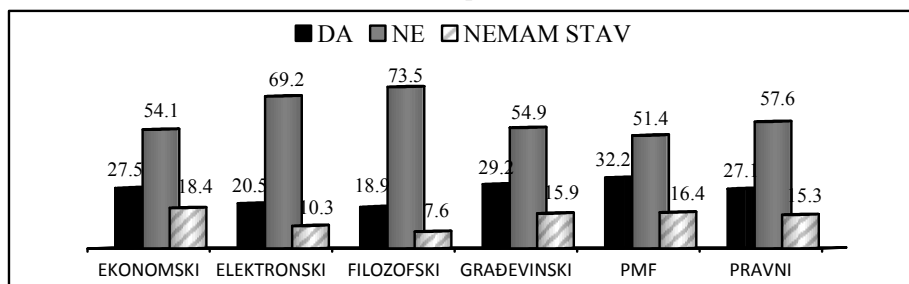
²⁹ Podsećamo da u tom periodu predstavnicima turske nacionalne manjine u Bugarskoj nisu bila priznata nikakva prava, nije im bilo dozvoljeno da se služe svojim jezikom i pismom, čak ni da zadrže svoja muslimanska imena (prisilno su promenjena u bugarska imena i prezimena 1984/5. godine), što je rezultovalo prisilnim proterivanjem ili svojevolumnim odlaskom velikog broja Turaka iz Bugarske.

Grafikon br. 1: Da li se slažete sa sledećim stavom: Srpski/makedonski/bugarski jezik, a sa njim i srpski/makedonski/bugarski narod, treba čuvati time što će se iz upotrebe izbaciti latinica (%)

Ocena statističke značajnosti razlika u saglasnosti studenata sa ponuđenim stavom ukazuje na odsustvo korelacija u odnosu na pol (osim u makedonskom poduzorku gde se više studentkinja pozitivno izjasnilo), materijalni status, mesto stalnog boravka, nacionalnu pripadnost, veroispovest, stepen obrazovanja i radni status roditelja. Statistički značajne razlike u saglasnosti studenata sa ponuđenim stavom uočene su u odnosu na fakultet/departman (na nivou $p=0.003 < 0,01$; $C=0,307$) kod srpskih studenata i to na sledeći način:

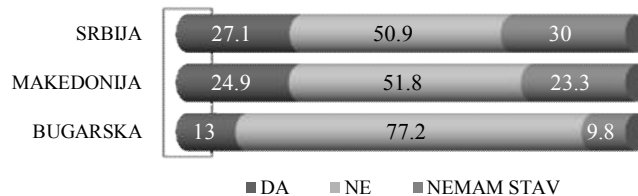
Grafikon 1.1: Da li se slažete sa sledećim stavom: Srpski jezik, a sa njim i srpski narod, treba čuvati time što će se iz upotrebe izbaciti latinica/fakultet (%)

Najveći stepen neslaganja sa stavom da srpski jezik, a sa njim i srpski narod, treba čuvati time što će se iz upotrebe izbaciti latinica iskazali su studenti Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu (73,5%). Studenti Prirodno-matematičkog (32,2%) i Građevinskog fakulteta (29,2%) procentualno su najviše bili saglasni sa stavom da srpski jezik, a sa njim i srpski narod, treba čuvati time što će se iz upotrebe izbaciti latinica, mada su na nivou poduzorka prilično ravnomerno podeljeni u pogledu prihvatanja i odbijanja ovakvog stava.

Okvirna konvencija Saveta Evrope o zaštiti nacionalnih manjina i Evropska povelja o regionalnim i manjinskim jezicima zagovaraju jezički pluralizam i toleranciju u kontekstu zaštite raznolikosti jezika i kultura i promocije modernih kulturnih i društvenih vrednosti. Ovo je opredelilo naše istraživačko interesovanje u sledećem pravcu:

Grafikon br. 2: Da li se slažete sa sledećim stavom: U gradovima u kojima živi veliki broj pripadnika nacionalnih manjina/etničkih zajednica, imena glavnih ulica, trgova i ustanova treba da budu ispisana i na njihovom maternjem jeziku (%)

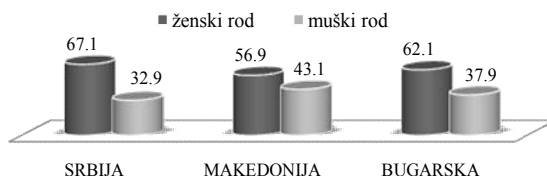

Dobijeni rezultati nisu očekivani niti su ohrabrujući, budući da se polovina srpskih (50,9%) i makedonskih (51,8%), a više od tri četvrtine bugarskih studenata (77,2%) negativno izjasnila u vezi sa stavom u gradovima u kojima živi veliki broj pripadnika nacionalnih manjina/etničkih zajednica, imena glavnih ulica, trgova i ustanova treba da budu ispisana i na njihovom maternjem jeziku. Ovakvi nalazi ukazuju na preovladavanje etnocentričnih vrednosti, odnosno na ograničeni stepen tolerancije ili na njeno potpuno odsustvo kod mladih ispitanika kada je reč o višejezičnoj komunikaciji. To se prevashodno odnosi na javnu sferu društva, u onim sredinama u kojima živi veći broj³⁰ pripadnika nacionalnih manjina, odnosno etničkih zajednica kako su one prepoznate u bugarskoj legislativi. Za razliku od gotovo kategorično negativnih opredeljenja studenata iz Bugarske, skoro trećina srpskih studenata izjasnila se da nema stav o ovom pitanju, što može biti proizvod identitetske zbrke mladih nastale kao rezultat brojnih i važnih, a neuspešno rešenih ili još uvek nerešenih međuetničkih konflikata koji obeležavaju formiranje savremenog kolektivnog identiteta Srba.

Razlike u izjašnjavanju studenata statistički su bile značajne u odnosu na pol u srpskom ($p=0,04$; $C=0,126$) i makedonskom uzorku ($p=0,02$; $C=0,134$) budući da su se studentkinje u znatno većem procentu izjasnile pozitivno u vezi sa ovom tvrdnjom u odnosu na ispitanike muškog pola (grafikon 2.1). Ovi nalazi mogu se protumačiti kao pokazatelj veće interkulturene senzibilnosti studentkinja, odnosno njihove sklonosti ka tolerantnijim opredeljenjima u pogledu višejezične komunikacije u javnoj sferi društva u multinacionalnim sredinama.

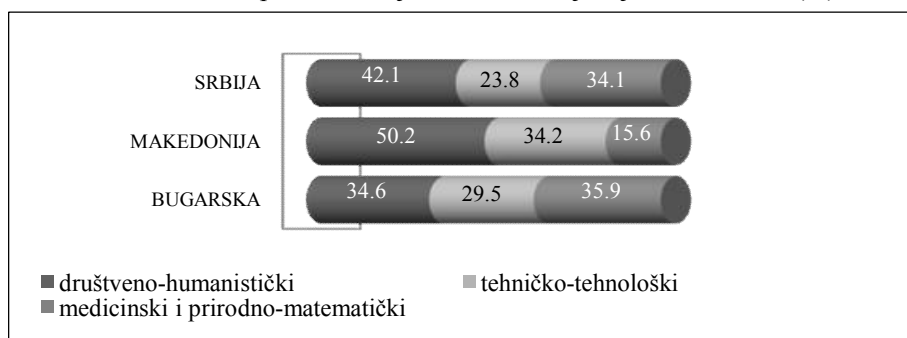
³⁰ Zakonom o zaštiti prava i sloboda nacionalnih manjina u RS pravno je utvrđena obaveza uvođenja u ravnopravnu službenu upotrebu jezika i pisma nacionalne manjine ukoliko procenat pripadnika te nacionalne manjine u ukupnom broju stanovnika na njenoj teritoriji dostiže najmanje 15% prema rezultatima poslednjeg popisa stanovništva.

Grafikon br. 2.1: U gradovima u kojima živi veliki broj pripadnika nacionalnih manjina/etničkih zajednica, imena glavnih ulica, trgova i ustanova treba da budu ispisana i na njihovom maternjem jeziku/Da/Pol (%)

Grafikon br. 2.2 pokazuje razlike u izjašnjavanju ispitanika koji studiraju na različitim fakultetima i smerovi, za koje se ispostavilo da su statistički značajne (u proseku na nivou $p=0,02$; $C=0,257$) i to na sledeći način: studenti koji su najčešće iskazivali saglasnost sa ponudjenim stavom u vezi sa prihvatanjem višejezične komunikacije u javnoj sferi društva u multinacionalnim sredinama bili su oni koji studiraju neke od društveno-humanističkih nauka (Filozofski, Ekonomski, Pravni fakultet Univerziteta u Nišu; Ekonomski, Pravni i Pedagoški fakultet Univerziteta u Bitolju; Filozofski, Istorijski, Fakultet lepih umetnosti i Ekonomski fakultet Univerziteta u Velikom Trnovu), zatim su to studenti tehničko-tehnoloških i na kraju medicinskih i prirodno-matematičkih fakulteta (sa približnom zastupljenošću).³¹

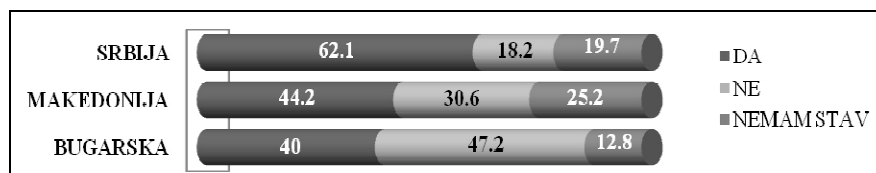
Grafikon br. 2.2: U gradovima u kojima živi veliki broj pripadnika nacionalnih manjina/etničkih zajednica, imena glavnih ulica, trgova i ustanova treba da budu ispisana i na njihovom maternjem jeziku/Fakultet (%)

³¹ Veliki broj anketa ostao je nepopunjen kada je reč o fakultetu (10,6%), odnosno smeru na kome ispitanici studiraju (16,9%), tako da obrazovno-profesionalnu strukturu ispitivane populacije treba uzeti s rezervom (Petrović, 2014: 15).

Primena politike jednakih mogućnosti u domenu kulture podrazumeva, između ostalog, da obrazovni sistem mora biti otvoren prema etnokulturalnoj raznolikosti, doprinoseći očuvanju manjinskih kultura i identiteta. U gotovo svim modernih društava zakonskim merama je predviđeno da manjinsko stanovništvo može ostvarivati obrazovno-vaspitni rad na svom jeziku, kao i to da su u nastavne kurikulume i u vaspitni proces integrisani segmenti o njihovoj istoriji, kulturi i tradiciji. Takođe i da im se omogući da neposredno ili putem svojih predstavnika, učestvuju u odlučivanju ili sami odlučuju o pojedinim pitanjima u vezi sa svojom kulturom i obrazovanjem.³² Utvrđujući stepen etnojezičke tolerancije ispitanika u oblasti obrazovanja, postavili smo im sledeće pitanje:

Grafikon br. 3: Da li se slažete sa sledećim stavom: Pripadnicima nacionalnih manjina/etničkih zajednica treba obezbediti školovanje na maternjem jeziku (%)

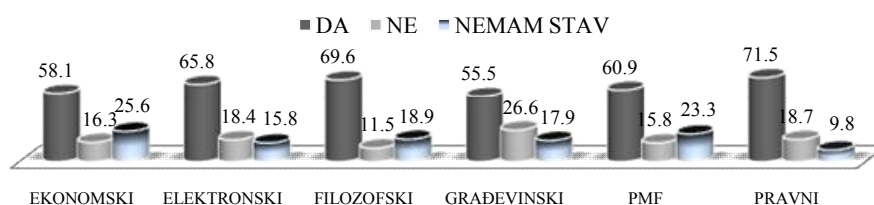

Pokazalo se da su srpski i makedonski studenti tolerantniji u pogledu prihvatanja višejezičnog i interkulturalnog obrazovanja od njihovih bugarskih kolega. Skoro dvotrećinska većina studenata u Srbiji (62%) i nešto manje od polovine studenata u Makedoniji (44,2%) iskazala je svoju preovlađujuću saglasnost sa ponudjenim stavom, što naglašava kulturno-relativističku vrednosnu orijentaciju studenata u vezi sa potrebom da se nacionalnim manjinama obezbedi školovanje na maternjem jeziku. Suprotno očekivanjima, kod ispitanika iz Bugarske preovlađuje neslaganje sa ovim stavom (47,2%), što je moguće tumačiti kao jedan od pokazatelja njihove etnocentrične orijentacije. Kod gotovo polovine ispitanih bugarskih studenata, skoro trećine njih iz Makedonije i petine iz Srbije očigledno je odsustvo osvešćenosti o značaju jezika za očuvanje kulturnog identiteta jednog naroda, kao i nesklonost ka interkulturalnom obrazovanju. Prilično veliki broj studenata iz sva tri poduzorka (najviše iz Makedonije) nije imao ili nije želeo da iznese svoj stav u vezi sa ovim pitanjem, pa je moguće pretpostaviti izvesnu ambivalentnost u pogledu etnocentričnih ili kulturno-relativističkih orijentacija tih studenata prema višejezičnom i kulturno senzibilisanom obrazovnom sistemu.

³² Koliko je ovo pitanje značajno u procesu pristupanja Evropskoj uniji svedoči i činjenica da je decembra meseca 2016. godine u pregovorima Srbije i EU Hrvatska blokirala otvaranje poglavlja 26 (obuhvata oblast obrazovanja i obuke, mlade i sport, kulturu, pristup obrazovanju, programe i druge EU instrumente), označavajući kao sporno pitanje spremnost Srbije da garantuje obrazovanje na jezicima nacionalnih manjina, odnosno na hrvatskom jeziku, uz primedbu koja se odnosi na nedostatak udžbenika na tom jeziku.

Najizraženija povezanost između saglasnosti studenata sa ponuđenim stavom i socio-ekonomskim varijablama pokazala se u odnosu na: pol u srpskom ($p=0,01$; $C=0,176$) i makedonskom poduzorku ($p=0,00$; $C=0,144$), kao i u odnosu na fakultet/departman ($p=0,01$; $C=0,242$) u srpskom poduzorku (grafikon br. 3.1), dok statistički nije bila značajna kod materijalnog statusa, obrazovanja i zaposlenja roditelja, mesto stalnog boravka i godina starosti studenata. Među onima koji su se pozitivno izjasnili većinski su zastupljeni ispitanici ženskog pola u sva tri poduzorka, što potvrđuje češću naklonost studentkinja ka tolerantnijim stavovima i kulturno-relativističkim vrednostima u odnosu na ispitanike muškog pola.

Grafikon br. 3.1: Da li se slažete sa sledećim stavom:
Pripadnicima nacionalnih manjina/etničkih zajednica treba omogućiti školovanje na maternjem jeziku / Univerzitet u Nišu/fakultet (%)

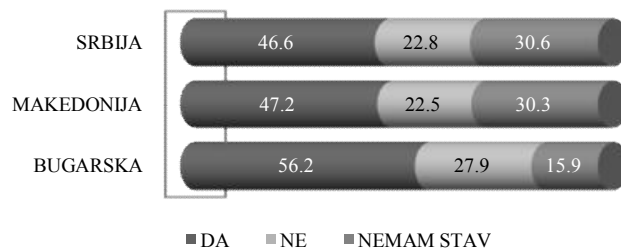
Garantovanje i ostvarivanje manjinskih prava u oblasti kulture podrazumeva, između ostalog, i pravo pripadnika manjinskih zajednica u nekom društvu na slobodno organizovanje raznih kulturnih manifestacija, osnivanje kulturnih, umetničkih i naučnih ustanova, udruženja i društava. Pri tome se eksplicitno naglašava da različitim kulturnim aktivnostima manjinske zajednice postaju vidljive u društvu, čuvajući svoje nasleđe, negujući svoj kulturni identitet i promovišući svoju prepoznatljivost. Ovo se zagovara u strateškim dokumentima EU kojima se reguliše status nacionalnih manjina³³, dok se u okviru evropske politike u oblasti kulture na nivou preporuke predviđa se da države učestvuju u finansiranju ovih aktivnosti u skladu sa svojim mogućnostima.

Rezultati našeg istraživanja, prikazani grafikonom br. 4, pokazali su da u sva tri poduzorka preovlađuje pozitivno izjašnjavanje povodom organizovanja javnih kulturnih manifestacija različitih manjina, pod pretpostavkom da se one ne finansiraju iz budžeta države (Srbija – 46,6%; Makedonija – 47,2%; Bugarska – 56,2%).

³³ Najznačajnija su tri međunarodna dokumenta za zaštitu manjina na regionalnom nivou (sistem zaštite nastao u radu Saveta Evrope i OEBS-a): *Evropska konvencija za zaštitu ljudskih prava i osnovnih sloboda* (usvojena 1950), *Evropska povelja o regionalnim i manjinskim jezicima* (usvojena 1992, stupila na snagu 1998) i *Okvirna konvencija za zaštitu nacionalnih manjina* (usvojena 1994, stupila na snagu 1998).

Iako nije pretpostavljena materijalna pomoć države u organizovanju ovih manifestacija, u proseku svaki četvrti student izneo je negativan stav (Srbija – 22,8%; Makedonija – 22,5%; Bugarska – 27,9%), a gotovo svaki treći u Srbiji i Makedoniji izjasnio se da nema stav povodom ove tvrdnje. Pitanje je kakva bi distribucija odgovora bila da je u ponuđenoj tvrdnji pretpostavljeno budžetsko opterećenje, odnosno finansiranje kulturnih manifestacija manjina (opravdana je pretpostavka da bi procenat pozitivno izjašnjenih studenata u tom slučaju bio značajno manji).

Grafikon br. 4. Da li se slažete sa sledećim stavom:
Nemam ništa protiv javnih kulturnih manifestacija različitih manjina,
ali da se one ne finansiraju iz budžeta države

Studenti iz Srbije su izražavali različitu saglasnost sa pomenutim stavom u odnosu na pol ($p=0,01$; $C=0,163$), fakultet/departman ($p=0,01$; $C=0,272$) i godine starosti ($p=0,04$; $C=0,253$) i to na sledeći način: studentkinje koje su iznele svoj stav povodom organizovanja kulturnih manifestacija manjinskih zajednica, u ukupnom uzorku procentualno su se češće izjašnavale pozitivno (56,3%) u odnosu na ispitanike muškog pola (43,7%). Najviši stepen saglasnosti uočen je kod studenata Prirodno matematičkog (24,1%) i Ekonomskog fakulteta (21,4%), dok naročito iznenađuje to što su u ukupnom uzorku studenti Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu iskazali najviši stupanj neslaganja sa stavom (Departmani za sociologiju i anglistiku) i vrlo nizak stepen saglasnosti (svega 14,2%) sa gotovo razvnomernom distribucijom među studentima svih departmana (tabela br. 1).

U srpskom i makedonskom uzorku primećeno je da oni ispitanici koji su se izjasnili da nemaju ništa protiv kulturnih manifestacija manjina, pod pretpostavkom da se one ne finansiraju iz budžeta države, naročito pripadaju studentskoj populaciji između 19. i 23. godine života, dok se kod studenata preko 23 godine primećuje manja sklonost ka prihvatanju pomenutog stava. Nalazi, dakle, ukazuju da se saglasnost sa ponuđenim stavom, a time i sklonost ka kulturno-relativističkim vrednostima, u dva od tri posmatrana poduzorka drastično smanjuje sa povećanjem godina života studenata, što nije očekivani rezultat budući na pretpostavku da će sa stariji studenti na višim godinama studija imati veću svest o značaju poštovanja prava svih ljudi na kulturu.

Tabela br. 1: Da li se slažete sa sledećim stavom:
Nemam ništa protiv javnih kulturnih manifestacija različitih manjina,
ali da se one ne finansiraju iz budžeta RS

Univerzitet u Nišu/Fakulteti (departmani)/saglasnost	Da	Ne	Nemam stav	Ukupno (%)
EKONOMSKI	46,8	19,7	33,5	100
ELEKTRONSKI	71,8	12,8	15,4	100
FILOZOFSKI (Anglistika)	35,1	32,5	32,4	100
FILOZOFSKI (Novinarstvo)	40,5	27,0	32,5	100
FILOZOFSKI (Psihologija)	35,9	28,2	35,9	100
FILOZOFSKI (Sociologija)	38,9	33,3	27,8	100
GRAĐEVINSKI (Građevinarstvo)	49,5	29,9	20,6	100
GRAĐEVINSKI (Arhitektura)	48,5	27,3	24,2	100
PFM (Biologija)	52,6	21,1	26,3	100
PFM (Fizika i hemija)	52,7	16,4	30,9	100
PFM (Geografija)	47,2	9,4	43,4	100
PFM (Matematika)	37,3	17,6	45,1	100
PFM (Informatika)	35,0	15,0	50,0	100
PRAVNI	49,6	25,2	25,2	100

Još jedan pokazatelj sociokulturnog opštenja i povezivanja koji značajno opredeljuje kvalitet multikulturnih odnosa jeste neposredna socijalna interakcija, odnosno prihvatanje prijateljskih i partnerskih odnosa ili sklapanje braka sa ljudima različite etničke/nacionalne pripadnosti. Sledeći elemenat u analizi vrednosnih orijentacija studenata potražili smo u saglasnosti sa stavom da *su nacionalno mešoviti brakovi nestabilniji od drugih* (tabela br. 2). Analiza ukupnog uzorka pokazala je da kod najvećeg broja ispitanika iz sva tri poduzorka, nezavisno od toga koji fakultet studiraju, prevladava kulturno-relativistička vrednosna orijentacija, odnosno potpuno ili delimično neslaganje sa stavom da su nacionalno mešoviti brakovi nestabilniji od drugih (Srbija – 63,3%; Makedonija – 47%; Bugarska – 56,9%). U proseku, četvrtina ukupnog broja ispitanih studenata je iskazala neodlučnost u pogledu saglasnosti sa ovim stavom, što može biti posledica nerazmišljanja o braku ili nepostojanja bliskih kontakata i partnerskih veza sa pripadnicima drugih nacionalnih/etničkih grupa. Iako velika razlika među ispitivanim studentima nije primećena u pogledu njihove neodlučnosti, dotle je u pogledu saglasnosti sa ovim stavom razlika primetna. Naime, pokazalo se da su makedonski studenti skoro dva puta češće od svojih srpskih i bugarskih kolega u različitoj nacionalnoj pripadnosti supružnika prepoznali potencijalan razlog nestabilnosti bračne veze.

Tabela br. 2: Da li se slažete sa sledećim stavom:
Nacionalno mešoviti brakovi su nestabilniji od drugih (%)

NACIONALNO MEŠOVITI BRAKOVİ SU NESTABILNIJI OD DRUGIH						
<i>saglasnost</i>	SRBIJA		MAKEDONIJA		BUGARSKA	
Uopšte se ne slažem	38,3	63,3	27,2	47	27,9	56,9
Ne slažem se	24,9		19,8		29	
Neodlučan sam	21,7	21,7	26,1	26,1	30	30
Slažem se	10,4	15	13,6	26,9	7,7	13,1
Potpuno se slažem	4,6		13,3		5,4	
UKUPNO (%)	100	100	100	100	100	100

Determinisanost izjašnjavanja studenata povodom ovog pitanja pojedinim sociodemografskim obeležjima nije bila na nivou statističke značajnosti. Iako se mesto stalnog boravka studenata nije pokazalo u ovom slučaju kao značajan korelat ni u jednom poduzorku, analiza distribucije odgovora pokazuje da su najveći stepen nesaglasnosti sa stavom da su nacionalno mešoviti brakovi nestabilniji od drugih iskazali studenti koji su rođeni i/ili žive u velikom gradu. Ovi nalazi ne iznenađuju budući da gradsko stanovništvo, koje je izloženo svakodnevnim dodirima i kontaktima različitih zajednica i kultura, u većoj meri je pozitivno orijentisao prema kulturnoj raznolikosti u odnosu na seosko stanovništvo. Istraživanja urbane kulture kao osnove održive multikulturalnosti (Pušić, 2003) potvrđuju da gradske stanovnike preovlađujuće određuju tolerantniji stavovi u pogledu postojanja i integracije različitih zajednica i kultura u društvu. Takođe, valja naglasiti da je kod srpskih studenata uočeno da saglasnost sa ovim stavom opada sa porastom ukupno ostvarenih mesečnih prihoda domaćinstava u kojima studenti žive. Najveći stepen nesaglasnosti iskazali su studenti čiji ukupni mesečni prihodi domaćinstva ne prelaze 500E, koji su i brojno najzastupljeniji u ukupnom ispitivanom uzorku.³⁴

Zaključak

Predmetna usmerenost prikazanog istraživanja temeljena je na činjenici da je srpsko postsocijalističko društvo, kao i skoro sva savremena balkanska društva, iznutra pluralizovana po više osnova i da njeni građani pripadaju različitim etničkim grupama koje predstavljaju osnovu konstituisanja odgovarajućeg grupnog identiteta. Pluralističko i istinsko demokratsko društvo treba ne samo da poštuje etnički, kulturni, jezički i verski identitet pripadnika manjinskih zajednica, veći da

³⁴ U pogledu ekonomskog položaja porodice, najzastupljeniji u ukupnom uzorku su studenti sa nižim ukupnim mesečnim prihodima porodice između 200 i 500E (34,8%), a najmanja je zastupljenost studenata sa izrazito visokim mesečnim prihodima preko 1100E (3%).

stvara odgovarajuće uslove koji im omogućuju da izraze, očuvaju i razvijaju taj identitet. Za pripadnike nacionalnih manjina, recimo, identitet građanina zemlje u kojoj žive ne isključuje njihovu pripadnost kulturi zemlje porekla. Otuda jezik kao i identitet uopšte, nije samo opis pripadanja određenoj kulturi, već je neka vrsta kolektivnog blaga/nasleđa lokalnih zajednica.

Monokulturna koncepcija razvoja, koja teži očuvanju homogenosti društava u nacionalnim okvirima, zasnovana je na različitim oblicima kulturne represije, asimilacije i unifikacije. Njima se nameće prevlast dominantne, većinske kulture, dok se tradicije, vrednosti i identiteti drugih kultura ugrožavaju. U takvim uslovima multikulturalnost predstavlja samo normativnu kategoriju jer je suočena sa hegemonijom dela nad celinom, bez konstruktivne interkulturalne saradnje, komunikacije i demokratskih odnosa među zajednicama. Manjinske kulture pri tome često formiraju, kako bi Manuel Kastels (Kastels, 2002) rekao, *identitet za otpor* u težnji da se suprotstave političkom monizmu, hegemoniji i neslobodi. U odbrani kulturnih i nacionalnih identiteta kultura često postaje prihvatljiv izvor sukoba, u kojima se konflikti hrane kulturnim različitostima jer bivaju njima podstaknuti. Zato je ključno pitanje za savremena balkanska društva kako pronaći poželjan način za organizovanje različitosti, koje bi podrazumevalo pravno i faktičko priznavanje pluralizma, obezbeđivanje jedinstva različitosti i uvažavanje posebnosti Drugih. Neophodno je pronaći neki bazični vrednosni konsenzus kao poželjan način za integraciju svih kultura i identiteta i razvijati interkulturalnost i toleranciju kao osnovu svakodnevnog života. Jedino u takvim uslovima multikulturalnost, kao objektivna datost, može predstavljati životni prostor za kulturnu interakciju i suprotnost u odnosu na moguće oblike negiranja ili ugrožavanja brojnih kulturnih različitosti.

Istraživanje je bilo fokusirano na utvrđivanje kulturnih/vrednosnih orijentacija studenata iz tri balkanska društva (srpskog, makedonskog i bugarskog) u odnosu na kulturne raznolikosti u nacionalnom kontekstu. Studentsku populaciju smatramo analitički posebno značajnom, budući da je ona jezgro iz koga se regrutuje buduća intelektualna, politička, društvena, kulturna i ekonomska elita (na osnovu čega je moguće projektovati njihovu buduću akademsku mobilnost i društvenu angažovanost). Rezultati istraživanja delimično su potvrdili polaznu hipotezu da će većina ispitivanih studenata iz tri univerzitetska centra u Nišu (Srbija), Bitolju (Makedonija) i Velikom Trnovu (Bugarska) izražavati stavove koji se mogu smatrati ekspresijom *kulturnog relativizma* (ovakve orijentacije najizraženije su među srpskim studentima, nešto manje kod makedonskih, a najmanje kod bugarskih studenata).

Utvrđeno je da većina studenata iz sva tri poduzorka prihvata ravnomernu upotrebu ćirilice i latiničnog pisma, ne videći u tome potencijalnu opasnost od ugrožavanja svog jezika i naroda. Uprkos tome, višejezična komunikacija u javnoj sferi je, reklo bi se, osetljiva tema i očigledno nije nešto što studenti većinski prihvataju, budući da među njima dominira stav da u gradovima u kojima žive pripadnici nacionalnih manjina/etničkih zajednica ne treba imena ulica, trgova, ustanova i sl. ispisivati jezicima manjinskih grupa. Bez obzira na ovakvo opre-

deljenje, studenti iz Srbije i Makedonije pokazuju spremnost da podrže obrazovanje pripadnika nacionalnih manjina na njihovom maternjem jeziku, dok se studenti iz Bugarske većinski tome protive. Interesantno je da među studentima koji su iskazali izvesnu naklonost ka lingvističkom etnocentrizmu (protiveći se upotrebi latinice u svom društvu), prednjače upravo bugarski studenti u odnosu na ostale. Takođe, studenti iz sve tri zemlje većinski su izrazili pozitivan stav u pogledu održavanja kulturnih manifestacija pripadnika nacionalnih manjina, pod pretpostavkom da država ne izdvaja budžetska sredstva za njihovo finansiranje. Opravdano je verovati da bi studenti bili daleko manje spremni da podrže manjinske kulturne manifestacije kada bi se one održavale o trošku države. Kulturno-relativističke vrednosne orijentacije među studentskom populacijom iz sva tri poduzorka preovladavaju naročito u prihvatanju kulturne raznolikosti utemeljene na nacionalnoj pripadnosti u privatnoj/intimnoj sferi. Naime, zabeleženo je većinsko neslaganje studenata (naročito onih koji žive u porodicama sa nižim ukupnim mesečnim prihodima, nezavisno od toga kog su pola) sa stavom da su nacionalno mešoviti brakovi nestabilniji od drugih, na osnovu čega je moguće zaključiti o njihovoj otvorenosti, spremnosti za komunikaciju, prijateljske, partnerske ili bračne odnose i kontakte sa drugim ljudima, bez obzira na njihovo etničko poreklo ili kulturnu raznolikost.

Najveći stepen saglasnosti u odgovorima studenata zabeležen je u neslaganju sa stavom da su nacionalno mešoviti brakovi nestabilniji od drugih, kao i u preovlađujućem pozitivnom izjašnjavanju u vezi sa potrebom da se nacionalnim manjinama omogući školovanje na maternjem jeziku. To ukazuje na naročito izraženu nacionalnu/etničku kulturnorelativističku senzibilisanost studenata u pogledu multietničkih partnerskih/bračnih odnosa. Delimično je potvrđena hipoteza da stavove koji naginju ka kulturnom relativizmu u većem stepenu iskazuju studenti fakulteta društveno-humanističkih nauka, negoli prirodnih i tehničkih nauka, s obzirom na njihovo stručno profilisanje i programsku koncepciju studija. Osim utvrđene veće sklonosti studentkinja (ispitanica ženskog pola) ka kulturno-relativističkim vrednosnim orijentacijama u tri od pet ispitivanih ajtema, rezultati istraživanja nisu ukazali na očekivane značajnije korelacije stavova studenata i njihovog socio-ekonomskog statusa. Određeno odstupanje od očekivanog iskazali su bugarski studenti, koji su od svih istraživanih pokazali najmanju toleranciju u poštovanju kulturnih raznolikosti i prava manjina. Formalno pristupanje EU još uvek nije garancija usvajanja i iskrenog prihvatanja njenih dominantnih vrednosti. U sociologiji je poznato da je progresivna promena svesti izvesno dugotrajan proces koji zahteva promene kulture na svim nivoima – od socijalno-strukturnih do individualno-psiholoških.

Literatura

- Božilović, N. (2007) *Kultura i identiteti na Balkanu*. Niš: Filozofski fakultet i Centar za sociološka istraživanja.
- Božilović, N. (2014) *Kulturno klatno: ogledi o tradiciji i modernizaciji kulture srpskog društva*. Niš: Filozofski fakultet u Nišu.
- Čolović, I. (2014) *Rastanak s identitetom*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Fabijeti, U., Maligeti, R., Matera, V. (2002) *Uvod u antropologiju: od lokalnog do globalnog*. Beograd: Clio.
- Gelner, E. (1997) *Nacije i nacionalizam*, Novi Sad: Matica srpska.
- Kastels, M. (2002) *Moć identiteta*. Zagreb: Golden marketing.
- Koković, D. (2008) Kulturni i etnički identitet. *Sociološki godišnjak: Nacija i moderno društvo*, 117–29.
- Kymlicka, W. (1995) *Multicultural Citizenship*. Oxford: Clarendon Press.
- Lečner, F. Dž. i Boli, Dž. (2006) *Kultura sveta: začeci i ishodi*. Beograd: Clio.
- Maluf, A. (2003) *Ubilački identiteti*. Beograd: Paideia.
- Nilsen, K. (2002) „Kulturni nacionalizam, ni etnički, ni građanski“, u: Divjak, S., *Nacija, kultura i građanstvo*, Beograd: Službeni list SRJ, str. 243–254.
- Petković, J. (2011) Culture, Nations and Nationalism, *Facta Universitatis, Series Philosophy, Sociology, Psychology and History*, Vol. 10, N° 2, pp. 141-152.
- Petrović, J. (2014) Osnovne informacije o uzorku, instrumentu i terenskoj realizaciji empirijskog istraživanja „Kulturna orijentacija aktera/studenata, međuetnički odnosi, nacionalni identitet i kultura mira na Balkanu“, u: *Kulturne orijentacije studenata i kultura mira na Balkanu* (pr. Zaharijevski, S. D., G. Đorić, G. Stojić). Niš: Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet, Centar za sociološka istraživanja.
- Plamenatz, J. (1973), “Two types of Nationalism”, in: *Nationalism. The Nature and Evolution of an Idea*, E. Kamenka, (ed.), London: Edward Arnold, pp. 24-36.
- Pušić, Lj. (ur.) (2003) *Urbana kultura – osnova održive multikulturalnosti*. Novi Sad: Centar za sociološka istraživanja, Katedra za sociologiju, Filozofski fakultet Univerziteta u Novom Sadu.
- Smit, A. D. (2010) *Nacionalni identitet*. Beograd: Biblioteka XX vek.
- Stojković, B. (2008) *Evropski kulturni identitet*. Beograd: Službeni glasnik.
- Todorova, M. (1999) *Imaginarni Balkan*. Beograd: Biblioteka XX vek.

Jelena S. Petković
Nikola T. Božilović
University of Niš
Faculty of Philosophy
Niš

CULTURAL IDENTITIES AND ETHNIC DIVERSITY
(comparative analysis of results of research of students' attitudes
in Serbia, Macedonia and Bulgaria)

Summary: The main objective of this paper is to consider the similarities and differences in the perception of cultural diversity based on ethnicity, which are present in students in Serbia, Macedonia and Bulgaria, and that the comparative analysis to emphasize the characteristics of students' attitudes towards the realization of cultural rights of ethnic minorities within the everyday practice. Provides insight into the value orientations toward students from the three countries, marking their positions, which can be considered an expression of ethnocentrism, one or cultural relativism, on the other hand. On the basis of the collected empirical data, in particular the results of the research that conducted during the academic 2012/13 year in Serbia, Macedonia and Bulgaria, the authors critically analyze the sustainability of cultural identity in the context of ethnic diversity and reflect the current social context in Serbia and the Balkans that contribute to and / or make it difficult to sensitize young people and other social actors for democratic cultural values.

Keywords: Culture, Identities, National Diversity, Ethnocentrism, Cultural Relativism.

Slobodan Miladinović

УДК 323:316.64-057.87

Univerzitet u Beogradu
Fakultet organizacionih nauka
Beograd

Originalni naučni rad

STAVOVI STUDENTSKE POPULACIJE O UZROCIMA SUKOBA
I O ČINIOCIMA KOJI MOGU DOPRINETI OČUVANJU MIRA
I POLITIČKE STABILNOSTI NA BALKANU³⁵

Apstrakt: Balkan sa razlogom nosi naziv bureta baruta. Vekovima unazad to je bio prostor neprestanog sukobljavanja. Savremeni trenutak je na globalnom planu označen kao vreme globalnih integracija. Stoga se i postavlja pitanje kako održati mir i stabilnost i izgraditi kulturu mira kao alternativu na ovim prostorima dominirajućoj „ratničkoj kulturi“. U okviru njega biće analizirani odgovori studenata tri balkanske zemlje na pitanja o uzrocima sukoba u poslednjih par decenija i o činiocima koji mogu doprineti očuvanju mira i političke stabilnosti na Balkanu.

Кljučне речи: mir, Balkan, politička stabilnost, etnički sukobi, studentska populacija.

Zapadni Balkan se nalazi na raskrsnici velikih puteva te je stoga tokom višemilenijumske istorije bio u središtu različitih interesa. Sve je to uzrokovalo brojne, različite motivisane sukobe. Za sukobe se s pravom može tvrditi da predstavljaju kulturno istorijsku konstantu ovih prostora. Štaviše, sukobima se može pripisati da predstavljaju način života ljudi sa ovih prostora (Miladinović, 2008: 18). Ovo tim pre ako uzmemo u obzir etničko-religijsku a samim tim i, u širem smislu, kulturnu izmešanost ljudi koji dugoročno nastanjuju ovaj prostor. Pripadnici različitih naroda i vera su tokom duge istorije živeli jedni pored drugih, ponekad u miru i saradnji ali najčešće u sukobu i međusobnom zaziranju. To potvrđuju brojna istraživanja

³⁵ Rad je urađen u okviru projekta *Tradicija, modernizacija i nacionalni identitet u Srbiji i na Balkanu u procesu evropskih integracija* (179074) koji realizuje Centar za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta u Nišu, a finansira Ministarstvo prosvete i nauke Republike Srbije.

etničkih distanci kojima se uglavnom prikazuje visoka distanca između pripadnika različitih etničkih grupa a posebno ako među njima postoje kulturne, najčešće religijske i jezičke barijere³⁶.

Preciznije rečeno, na prostoru zapadnog Balkana se susreću različite civilizacije. Ne samo da se susreću već se često i prožimaju, mešaju, ali to nije dovoljno da bi pripadnici različitih naroda i verskih grupa živeli u miru jedni sa drugima. Na ovom prostoru se jasno prepoznaje Hantingtonova (2000) ideja da kulture i kulturni identiteti, koji se u najširem smislu javljaju kao civilizacijski identiteti oblikuju modele kohezije, dezintegracije i sukoba.

Druga polovina i posebno kraj XX veka su na globalnom planu a posebno u širem evropskom prostoru obeleženi procesima globalnih međunarodnih integracija. Za to vreme je Zapadni Balkan goreo u etničkim i religijskim sukobima. Nekadašnja Jugoslavija se raspala u krvavom ratu. U Bugarskoj su se odvijali značajno blaži ali ipak na mahove oštri sukobi Bugara sa turskom i romskom nacionalnom manjinom. U Makedoniji su se u više navrata dešavali sukobi Makedonaca sa albanskom nacionalnom manjinom ali povremeno ima i nesuglasica sa Srbima (sukob Srpske i Makedonske pravoslavne crkve). Većina ovih sukoba je evidentno imala ne samo etnički već i religijski predznak.

Čini se da u celoj ovoj zbrci ipak počinje da se primećuje i glas razuma. Strasti počinju da se smiruju i sve je više onih koji smatraju da narodi sa ovog prostora treba da prevaziđu nesuglasice iz dalje i bliže prošlosti i da se okrenu međusobnoj saradnji i uključe u globalne integrativne procese. U skladu sa ovom konstatacijom u ovom radu će biti analizirani rezultati empirijskog istraživanja „Kulturna orijentacija aktera/studenata, međuetnički odnosi, nacionalni identitet i kultura mira na Balkanu“ obavljenog u okviru makroprojekta „Tradicija, modernizacija i nacionalni identitet u Srbiji i na Balkanu u procesu evropskih integracija“ (179074) u realizaciji Centra za sociološka istraživanja Filozofskog fakulteta Univerziteta u Nišu³⁷.

Ispitanicima smo postavili dvadeset tvrdnji grupisanih u tri celine za koje je trebalo da se izjasne da li se sa njima slažu ili ne, uz mogućnost da o tome nemaju stav. Celine su se odnosile na to (1) šta ispitanici identifikuju kao uzrok sukoba na

³⁶ U Srbiji, Bugarskoj i Makedoniji koje će biti analizirane u ovom radu je u novijem periodu obavljen veći broj istraživanja etničke distance. U Srbiji su u novije vreme obavljena sledeća istraživanja: Petrović, Miladinović 2014; Popadić 2010; Miladinović 2008; Ivanov 2008; Miladinović, 2007. Nalazi istraživanja u Bugarskoj analizirani su u: Pamporov 2009; Mantarova, Zakharieva 2007). Nalazi istraživanja u Makedoniji prikazani su u: Sharlamanov, Jovanoski, 2013; Georgievski 2006.

³⁷ Istraživanje je bilo anketnog tipa i realizovano je krajem 2012 i tokom prve polovine 2013. godine kao deo šireg istraživanja planiranog na uzorku od 2400 studenata u Srbiji, Bugarskoj i Makedoniji u tri univerzitetska centra (Niš, Veliko Trnovo i Bitolj) s tim da je svakim poduzorokom obuhvaćeno po 800 studenata. Uzorak je urađen proporcionalno sastavu studenata i obuhvata studente tri grupacije: društveno-humanističke, tehničko-tehnološke i medicinske i prirodno matematičke, po godinama studija i visokoškolskim ustanovama.

Balkanu tokom protekle dve decenije, (2) šta može da doprinese miru i političkoj stabilnosti na Balkanu kao i (3) šta može da doprinese miru i stabilnosti u njihovim zemljama. Za prvu celinu ponuđeno je devet stavki – tvrdnji, za drugu sedam i za treću četiri stavke. Za ponuđene tvrdnje je uporedno prikazan rang prihvatanja u sve tri posmatrane zemlje kao i uporedna tabela sa strukturom ponuđenih odgovora.

Ovome je pridodato i pitanje: „Po Vašem mišljenju, države koje pripadaju velikim civilizacijama (zapadnoj, muslimanskoj, pravoslavnoj, istočnjačkoj) u budućnosti će:“ (1) saradivati, (2) se sukobljavati, (3). Živeti jedna pored drugih bez mogućih kontakata i (4) nemam stav/ne mogu da procenim.

Pre nego što pređemo na analizu dobijenih rezultata daćemo prikaz kretanja etničkog i religijskog sastava stanovništva posmatranih zemalja tokom poslednjih par decenija.

Tabela 1: Etnički sastav Srbije

Etnički sastav stanovništva Srbije	Srbija 1991. sa procenom Albanaca	Srbija 1991. po popisu	Srbija 2002.	Srbija 2011.
1. Srbi	65,65	79,93	82,86	83,32
2. Crnogorci	1,43	1,52	0,92	0,53
3. Albanci	17,22	1,00	0,82	0,08
4. Mađari	3,53	4,39	3,91	3,53
5. Jugosloveni	3,26	4,09	1,08	0,32
6. Muslimani	2,42	2,30	0,26	0,31
6a. Bošnjaci	-	-	1,81	2,02
7. Romi	1,40	1,21	1,44	2,05
8. Hrvati	1,12	1,24	0,94	0,80
9. Ostali	3,97	4,32	5,96	7,04

U vezi podataka za Srbiju treba reći da podaci za 1991. godinu nisu potpuno pouzdani s obzirom da je albansko stanovništvo bojkotovalo popis. Dakle, za njih su date (naučno verifikovane) procene³⁸ u prvoj koloni dok su u drugoj koloni dati rezultati popisa. Podaci za 2001. i 2011. godinu predstavljaju rezultate redovnih popisa stanovništva (Statistical Office of the Republic of Serbia 2012: 15). Iz podataka je evidentno da su se u sve tri posmatrane zemlje dešavale izvesne turbulencije u vezi sa etničkom strukturom stanovništva. Najdramatičnija situacija je bila u Srbiji u kojoj je došlo do samoproglasa nezavisnosti Kosova na kojem većinski deo stanovništva čine Albanci. Udeo Mađara se smanjio sa 4,39% (1991) na 3,53% (2011). Problem je što se u ovom slučaju ne radi samo o smanjenom natalitetu već i

³⁸ *State Report Submitted By the Federal Republic of Yugoslavia Pursuant to Article 25, Paragraph 1 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities (2002).*

o iseljavanju iz Srbije. Vidno je i da je Jugoslovena 1991. godine bilo preko 4%, a sada ih gotovo nema. Primetno je i uvećanje Roma što može biti i znak da se popis bolje sprovodi i da ih je sada veći broj nego ranije evidentiran. Takođe se vidi porast u kategoriji „Ostali”. Najzanimljiviji je podatak da grupa koja se nekada identifikovala imenom Muslimani sve više koristi novi naziv – Bošnjaci s tendencijom da će to postati njihovo novo etničko ime.

Tabela 2: *Etnički sastav Makedonije prema poslednja tri popisa stanovništva*³⁹

	1991.	1994.	2002
Makedonci	67,0	66,6	64,18
Albanci	21,7	22,7	25,17
Turci	3,8	4,0	3,83
Romi	2,6	2,2	2,66
Srbi	2,1	2,1	1,78
Ostali	2,8	2,4	2,38

U Makedoniji je primetno povećano učešće Albanaca i smanjeno učešće Makedonaca. To za Makedonsku većinu može biti i prvi signal za uznemirenje. Primetno je smanjenje učešća Srba i ostalin nacionalnih manjina.

Tabela 3: *Etnički sastav Bugarske*⁴⁰

Etnički sastav Bugarske	1981	2001.	2011.
Bugari	82,3	83,9	84,8
Turci	8,5	9,4	8,8
Romi	2,6	4,7	4,9
Ostali	6,6	2,0	1,5

I u Bugarskoj je bilo manjih turbulencija u etničkom sastavu stanovništva. U poslednjih dvadesetak godina je došlo do neznatnog povećanja broja većinskih Bugara ali i do kolebanja broja Turaka uz vidno povećanje broja Roma, što bi moglo, kao i u slučaju Srbije, biti rezultat odgovornijeg vođenja popisa stanovništva. Treba napomenuti da je vidno opalo učešće kategorije „ostali“ U popisu iz 1981. u kategoriju ostali (Bideleux & Jefries 2007: 74) bili su uključeni Pomaci – islamizovani Sloveni kojih je tada bilo 3% i koji se u poslednjem popisu ne izdvajaju kao posebna etnička skupina. i Makedonci kojih je bilo 2,5%, a koji se u poslednjem popisu pojavljuju u udelu od 0,02%. Može se pretpostaviti da se ovde delom radi i o

³⁹ Podaci za 2002. godinu navedeni su prema: The State Statistical Office, "Dame Gruev" – 4, 2005: 34) Podaci za prethodne popise preuzeti su sa <http://hr.wikipedia.org/wiki/Makedonija>.

⁴⁰ Podaci za 2011. preuzeti su iz popisa (Национален статистически институт, 2015), a stariji podaci su uzeti iz: Bideleux & Jefries 2007: 74.

asimilaciji Pomaka u tri najbrojnije etničke grupe kao i o asimilaciji Makedonaca u Bugare.

Gledano po verskoj pripadnosti, 84,59% stanovništva Srbije je pravoslavne veroispovesti, katolika je 4,97%, protestanata i ostalih hrišćana ima 1,03%, muslimana 3,10% i ostalih (uključujući ateiste, agnostike, neizjašnjene i nepoznato) je 6,31% (Đurić i dr. 2014: 181). U Makedoniji 64,78% stanovništva pripada pravoslavnoj veroispovesti, 33,3% je muslimana, katolika je 0,35% i 1,55% je ostalih, uključujući ateiste, neopredeljene i nepoznato (The State Statistical Office "Dame Gruev" 2005: 334). U Bugarskoj je prema poslednjem popisu evidentirano 75,96% pravoslavaca, 0,85% katolika, 1,12% protestanata, 10,02% muslimana, 0,20 posto ostalih veroispovesti, 4,73% deklariranih ateista i 7,12% neizjašnjenih (Национален статистически институт 2011). Na osnovu navedenih podataka je evidentno da su sve tri posmatrane zemlje etnički mešovitog sastava s tim da se radi o etničkim grupama koje u Hantingtonovom smislu zaista pripadaju različitim civilizacijama koje su tokom novijeg perioda bile u otvorenim sukobima.

Prvom celinom nastojali smo da vidimo kako ispitivana populacija gleda na novije sukobe i njihove izvore. Tvrdnje postavljene u okviru prve celine kao i njihov međusobni rang u posmatranim zemljama prema izboru odgovora „slažem se“ date su u tabeli 4.

Tabela 4: Rang posmatranih tvrdnji prema odgovoru „slažem se“

Po Vašem mišljenju sukobi na Balkanu tokom protekle dve decenije nastali su kao rezultat:	Srbija	Bugarska	Makedonija
1. interesa političkih elita	1	1	1
2. nacionalizma balkanskih naroda	3	6	5
3. mešanja stranih sila u odnose balkanskih zemalja	2	2	2
4. sukoba različitih religija	5	3	3
5. sećanja na sukobe u prošlosti	4	5	6
6. ekonomske nerazvijenosti balkanskih zemalja	6	4	4
7. nepoznavanja kulture susednih naroda	9	7	7
8. urušavanja socijalizma	8	8	9
9. "ratničke kulture" balkanskih naroda	7	9	8

Ubedljivo najveće prihvatanje ima tvrdnja da su sukobi na Balkanu nastali kao rezultat interesa političkih elita. U Srbiji i Bugarskoj se čak četiri petine studenata izjašnjava da se slaže sa ovom tvrdnjom a u Makedoniji nešto manje – dve trećine. Druga po prihvaćenosti u sve tri zemlje je tvrdnja da su sukobi nastali kao rezultat mešanja stranih sila u odnose balkanskih zemalja. Zanimljivo je da se ovaj stav najviše prihvata u Srbiji – četiri petine (78,97%), vidno manje u Bugarskoj – nešto više od dve trećine (69,11%) a najmanje u Makedoniji – nešto više od polovine ispitane populacije (55,67%). Ove dve najfrekventnije prihvatane tvrdnje

kao zajednički imenitelj imaju nosioce političke moći bilo da se radi o lokalnim političkim elitama ili da je reč o nosiocima globalne tj. svetske političke moći.

Kad isključimo lokalnu i svetsku politiku kao uzročnike sukobe ostaju uzroci koji se mogu svesti na karakteristike društvenu strukturu (pre svega posmatrano kroz etničko religijsku ili civilizacijsku raznolikost ali i kroz ekonomske i političke protivrečnosti) i kulturne činioce (zasnovane ne međusobnom nepoznavanju i kolektivnom sećanju na ratničku prošlost) ili njihove kombinacije što u krajnjoj liniji rezultira uvreženim stavovima o tradicionalnim neprijateljstvima naroda koji žive na ovim prostorima. Zanimljivo je da u posmatranim zemljama oko ranga i redosleda ostalih tvrdnji ne postoji tolika saglasnost kao kada je reč o vrednovanju značaja (centara) političke moći. Očigledno da mladi i obrazovani uspešno prepoznaju činjenicu neegalitarne raspodele društvene moći kako na globalnom tako i na lokalnom nivou kao i nosioce društvene a pre svega političke moći kao ključne aktere u iniciranju etničkih sukoba na Balkanu.

U Srbiji je na trećem mestu nacionalizam balkanskih naroda dok su u ostale dve zemlje na tom mestu sukobi različitih religija koji se u Srbiji nalaze na petom mestu.

Posebnu zanimljivost u ovom kontekstu predstavlja i podatak da nacionalizam kao uzročnik sukoba vidi sličan broj ispitanika u sve tri zemlje tj. nešto manje od polovine ispitane populacije (Srbija – 47,77%; Bugarska – 46,24% i Makedonija – 45,45%). Nacionalizam prati i sećanje na sukobe u prošlosti koje je u Srbiji na četvrtoj u Bugarskoj na petoj i Makedoniji na šestoj poziciji, kao i sukobi različitih religija koji su u Srbiji na petoj poziciji a u Bugarskoj i Makedoniji na trećoj poziciji.

U kompleksu tvrdnji koje se baziraju na prihvatanju etničko-religijskih momenata kao uzroka sukoba najveće iznenađenje predstavlja podatak da se u Srbiji znatno manje nego u preostale dve zemlje prihvata stav da su sukobi na Balkanu tokom prethodnih par decenija nastali kao rezultat sukoba različitih religija (38,50%). U Makedoniji je učestalost prihvatanja ovog stava veća za oko 10% (48,01%) a u Bugarskoj za 15% (53,28%). Iznenađenje je u tome što je Srbija posredno ili neposredno bila uključena upravo u sukobe različitih religija, što je građanski rat na teritoriji bivše Jugoslavije imao kako nacionalni tako i religijski predznak. Bugarska i Makedonija su imale etničke i religijske sukobe znatno slabijeg intenziteta od Srbije, ali se zato tamo religijskoj osnovi sukoba ipak pridaje znatno veći značaj. Izgleda da činjenica manje umešanosti doprinosi tome da se u Bugarskoj i Makedoniji trezvenije sagledava suština velikih društvenih sukoba.

Ovome treba dodati i činjenicu da se većinska pravoslavna crkva u posmatranim zemljama ne doživljava samo kao čisto religijska institucija već da ona shvata i kao činjenica u nacionalnoj identifikaciji. Pripadanje pravoslavlju se, izgleda, u sve tri zemlje pre prihvata kao element nacionalnog identiteta, latentno versko socio-kulturno prilagođavanje i preusmeravanje duhovne energije ka odbrani od novih oblika vere i kao ideal prilikom formiranja javnog mnjenja i društvenog ponašanja (Kanev 2002: 75–96). Dakle, pravoslavna religija se ovde ne doživljava toliko kao stvar verovanja koliko se doživljava kao faktor identiteta. Velika razlika u podacima za Bugarsku u odnosu na Srbiju se može delom objasniti i činjenicom da

je u Bugarskoj zapaženo agresivno nadiranje nekih konfesija, imajući tu pre svega u vidu neke protestantske denominacije i islam, kao i brojne religijske pokrete i sekte. S obzirom na to da su bile finansijski jake, one su iskoristile prazninu koja je nastala slabljenjem dominantne tradicionalne crkve kao i teškom ekonomskom i moralnom krizom koja je nastupila po urušavanju socijalističkog poretka. Te konfesije su privlačile mlade ljude, ali i predstavnike nekih manjinskih zajednica kao što su Romi i Pomaci (Nikolov 1997).

Prethodnom zaključku doprinosi i podatak da se u Bugarskoj i Makedoniji ekonomska nerazvijenost nalazi na četvrtoj poziciji, a u Srbiji na šestoj. Naime ovaj stav u Bugarskoj prihvata više od polovine ispitane populacije (50,92%), u Makedoniji nešto ispod polovine (45,77%), dok u Srbiji ovu tvrdnju prihvata nešto više od trećine ispitane populacije. S obzirom na izuzetnu važnost ekonomskog faktora u postizanju i održavanju mira i stabilnosti na nekom prostoru, možemo tvrditi da studenti u Bugarskoj i Makedoniji znatno zrelije sagledavaju značaj ovog činioca od studenata iz Srbije. Štaviše, treba naglasiti da su ekonomski odnosi bazični odnosi u društvu te da se svi ostali društveni odnosi oblikuju zavisno od konfiguracije ekonomskih odnosa.

U Srbiji je na sedmom mestu „ratnička“ kultura balkanskih naroda. Ovaj stav je najviše prihvaćen u Makedoniji (36,42%) gde se nalazi na osmoj poziciji, zatim u Srbiji (26,94%) i na kraju u Bugarskoj (21,63%) gde je na poslednjem, devetom mestu.

Urušavanje socijalizma se nalazi na samom dnu prihvaćenosti (u Srbiji na osmom mestu – 26,26%, u Bugarskoj – 29,81% i Makedoniji – 33,58% na devetom mestu) kao uzrok sukoba na Balkanu. Naravno, problem nije bio toliko u samom urušavanju socijalizma koliko je bio u njegovoj nefunkcionalnosti i ideološkoj nefleksibilnosti koja je ometala racionalnu proizvodnju kako materijalnih dobara tako i ukupnog društvenog života (Lazić 1987). Ekonomska situacija u bivšoj Jugoslaviji je definitivno bila ključni podsticaj u raspadu socijalizma, ali i otpočinjanju ratnih sukoba i raspadu zajedničke države, dok su političke elite bile najznačajniji unutrašnji, u isto vreme subjektivni i strukturalni činilac koji je ove procese realizovao u sopstvenom političkom i ekonomskom interesu.

U Srbiji se na poslednjoj poziciji nalazi stav da su sukobi nastali kao rezultat nepoznavanja kulture susednih naroda koji prihvata tek 17,76% pripadnika studentske populacije. U druge dve zemlje ovaj stav je rangiran na sedmoj poziciji i u značajno većoj meri prihvaćen, u Bugarskoj ga prihvata 30,02% anketiranih, a u Makedoniji 36,94%, skoro dvadeset posto više ispitanih nego u Srbiji. Deo objašnjenja se može tražiti i u činjenici da je Bugarska članica Evropske unije te da su tamošnji mladi i obrazovani ljudi već počeli da prihvataju stanovište o važnosti prihvatanja drugih i drugačijih kao preventivne mere u prevazilaženju potencijalnih etničkih i religijskih sukoba. Makedonija je takođe imala izvesno pozitivno iskustvo u nekoliko pokušaja prevazilaženja sukoba sa albanskom manjinom u čemu je imala saradnju i pomoć onog dela međunarodne zajednice koji insistira na pošto-

vanju različitosti. Ovo nam takođe ukazuje i na mogućnost da je etnocentrizam u Srbiji na znatno višem nivou nego u ostale dve zemlje te da se ovde pridaje relativno mali značaj kulturnim osobenostima manjinskih grupa. Možemo pretpostaviti da je takav pogled na kulturne specifičnosti susednih i posebno manjinskih etničkih grupa, kao i diskriminatorni stav prema njima, u značajnoj meri doprinio, kao jedan od subjektivnih faktora, razvijanju sukoba na tlu bivše Jugoslavije (Golubović, Kuzanović i Vasović 1995: 219-224).

Druga celina je sastavljena od sedam tvrdnji koje se odnose na to šta može da doprinese miru i političkoj stabilnosti na Balkanu. Tvrdnje postavljene u okviru druge celine kao i njihov međusobni rang u posmatranim zemljama prema izboru odgovora „slažem se“ date su u tabeli 5.

Tabela 5: Rang posmatranih tvrdnji prema odgovoru „slažem se“

Miru (političkoj stabilnosti) na Balkanu može da doprinese:	Srbija	Bugarska	Makedonija
1. integracija svih balkanskih zemalja u EU	6	5	7
2. ulazak balkanskih zemalja u NATO	7	7	6
3. kulturna, ekonomska politička saradnja između svih balkanskih zemalja	2	1	3
4. razvoj mirovnih pokreta na Balkanu	5	6	5
5. obrazovanje i vaspitanje za mir mlade generacije	3	3	2
6. poštovanje i nepovredivost državnih granica	4	4	4
7. poštovanje ravnopravnosti svih građana, naroda i kultura na Balkanu	1	2	1

Najveće saglasnost je iskazana sa stavovima da miru i stabilnosti na Balkanu mogu da doprinesu poštovanje ravnopravnosti svih građana, naroda i kultura na Balkanu, zatim kulturna, ekonomska politička saradnja između svih balkanskih zemalja i obrazovanje i vaspitanje mlade generacije za mir. Ove stavke su u svim posmatranim zemljama bile rangirane od prvog do trećeg mesta s tim da je između prvorangirane i trećerangirane bila veoma mala razlika. Ta razlika je sve tri posmatrane zemlje iznosila približno 3,5% s tim da su ove stavke u Srbiji i Bugarskoj prihvatane u iznosu od preko 80% (Srbija: 80,07% —83,64%; Bugarska: 82,85% —85,36%). U Makedoniji su pomenute stavke bile visoko prihvatane ali ipak vidno slabije (66,79% —70,02%). To znači da mladi u ove tri zemlje, kada su u pitanju mir i politička stabilnost, najveća očekivanja imaju od razvoja domaćeg konteksta i prisustva kulture mira u svakoj od posmatranih zemalja pojedinačno, ali i na Balkanu kao celini. U prihvatanju tih različitosti ulogu imaju kako porodica tako i društvo u celini kroz adekvatne obrazovne sadržaje, ali i kroz medijsku i kulturnu prisutnost sadržaja koji mlade generacije okreću ka kulturi mira i saradnje među različitim narodima. Ono što je ovde bitno je da je trend prepoznat i to bi to trebalo da predstavlja jasan signal vladajućim strukturama i kreatorima kulturnih politika u kom pravcu treba da deluju.

Vidno ispod tri prvorangirane stavke nalazi se prihvatanje stavova da miru i stabilnosti na Balkanu mogu da doprinesu poštovanje i nepovredivost državnih granica i razvoj mirovnih pokreta na Balkanu. Ove stavke ukazuju na značaj koji ispitana populacija daje razvijanju politike mira koja se prepoznaje kroz poštovanje konvencije o nepovredivosti granica kao i uvažavanje značaja građanskih mirovnih inicijativa. Visoko prihvatanje stava o poštovanju i nepovredivosti državnih granica ima veliki značaj za konfliktna i postkonfliktna društva. Nažalost, sve tri posmatrane zemlje mogu sse smatrati konfliktnim društvima. Sa najoštrijim konfliktima se u novijoj istoriji srela Srbija koja je s jedne strane bila indirektno umešana u ratove u Hrvatskoj i Bosni i Hercegovini, a s druge strane je imala i sukobe na sopstvenoj teritoriji koji su rezultirali stavljanjem jednog dela njene teritorije (Kosovo i Metohija) pod neuspešan protektorat međunarodne zajednice. Neadekvatna angažovanost mirovnih snaga je rezultirala samoproglašenjem nezavisnosti Kosova, koje su, između ostalih, priznale Bugarska i Makedonija, čime je direktno narušen suverenitet i teritorijalni integritet Srbije. Stoga je i razumljiva činjenica da se ova tvrdnja vidno više prihvata u Srbiji nego u ostale dve zemlje, za oko 9% više nego u Bugarskoj i za oko 13% više nego u Makedoniji. Građani Srbije prepoznaju znatno veću opasnost i ugroženost od secesionističkih političkih grupacija i teritorijalnih pretenzija nekih suseda nego što je to slučaj sa ostalim posmatranim zemljama. Stoga za njih znatno veći značaj ima pitanje poštovanja i nepovredivosti državnih granica nego što je to slučaj sa Bugarskom i Makedonijom. Unutrašnji sukobi su i tamo prisutni, ali oni nisu eskalirali do granica koje su imali u Srbiji.

Razvoj mirovnih pokreta kao faktor mira i stabilnosti na Balkanu prepoznaje 62,10% ispitanika iz Srbije. To je za oko 9% više nego u Bugarskoj i za oko 5% više nego u Makedoniji. Ovaj podatak je posebno zanimljiv s obzirom da je u Srbiji postojala i još uvek je aktuelna politička hajka nekih pripadnika tzv. nacionalno-patriotskog bloka i ekstremnih nacionalista protiv zagovornika politike mira i pomirenja. Štaviše, predstavnici mirovnih nevladinih organizacija su ovde već skoro dve i po decenije etiketiraju kao nacionalni neprijatelji i izdajnici. U više navrata su ispitivanja javnog mnjenja pokazivala negativan stav javnosti prema njima (Miladinović 2009: 51–60).

Možemo pretpostaviti da odsustvo većih oružanih sukoba i neposredne ratne opasnosti u Bugarskoj i Makedoniji nije delovalo dovoljno inspirativno da se u ove dve zemlje više razmišlja o značaju i ulozi mirovnih pokreta i organizacija u rešavanju etničko-religijskih konflikata. Ono što proizilazi kao pozitivan zaključak izveden na osnovu ovih podataka je da mlade generacije, budući intelektualci i stručnjaci, sve više prihvataju neminovnost suživota različitih naroda i njihovih kultura na zajedničkom prostoru.

Treću grupu unutar druge celine čine stavovi koji se odnose na značaj međunarodnog faktora, pre svega evroatlantskih integracija kao činioca koji može da doprinese miru i političkoj stabilnosti na Balkanu. Ovde spadaju tvrdnje da miru i

političkoj stabilnosti može da doprinese integracija svih balkanskih zemlja u Evropsku uniju i ulazak Balkanskih zemalja u NATO.

Za razliku od svih prethodnih stavova iz prvog pitanja, sada je evidentna velika razlika u prihvatanju među posmatranim zemljama. Kada je reč o tome da miru i političkoj stabilnosti na Balkanu može da doprinese integracija svih balkanskih zemalja u Evropsku uniju, vidno je da u Srbiji ovaj stav prihvata nešto manje od trećine ispitanih (29,52%) što je za oko 24% manje nego što je to slučaj u Bugarskoj (53,37%) ili Makedoniji (53,80%) gde isti stav prihvata nešto više od polovine ispitanih populaciji. Očigledno da su mladi (studenti) iz Srbije značajno veći euroskeptici od svojih vršnjaka iz druge dve zemlje. Deo odgovora na pitanje zašto je to tako sigurno treba tražiti i u ulozi međunarodnog faktora u razvijanju jugoslovenske i srpske krize od osamdesetih godina na ovamo. Ovde pre svega treba uzeti u obzir učešće evropskih zemalja u priznavanju novonastalih država prilikom raspada Jugoslavije, ali i prilikom uvođenja sankcija međunarodne zajednice tokom devedesetih, NATO bombardovanja iz 1999. ali i u priznavanju nezavisnosti Kosova mimo prihvatanja iste od strane Ujedinjenih nacija.

Ako uzmemo u razmatranje podatak da je Bugarska članica Evropske unije još od 2007. godine onda se nameće zaključak da mladi i obrazovani građani Bugarske još uvek nisu prepoznali značaj evropskih integracija za razvoj mira i stabilnosti na Balkanu. Da bismo mogli govoriti o tome da li su u pravu ili ne treba sačekati da prođe izvesno vreme, s obzirom na to da svetom i Evropom već neko vreme vladaju negativni ekonomski trendovi. Stoga, ne može se očekivati da će činjenica pripadanja Evropskoj uniji novopristiglim članicama doneti brz izlazak iz političkih i ekonomskih teškoća. Ipak, podatak da više od polovine mladih i posle nekoliko godina ima poverenje u evropske integracije ukazuje na to evropske integracije verovatno donose izvestan boljitak. Konačni sud o rezultatima evrointegracijskih procesa moći će se doneti tek sa istekom izvesnog vremena, odnosno uspostavljanjem izvesne istorijske distance.

S druge strane Makedonija je, poput Srbije, samo kandidat za prijem u Evropsku uniju i tu se ne može govoriti o bilo kakvom iskustvu pripadanja zajednici evropskih naroda. Naprotiv, ovde se može govoriti o optimističkim očekivanjima od evropskih integracija, ovo tim pre jer tek svaki peti (21,79%) mladi i obrazovan građanin Makedonije ne vidi Evropsku uniju kao faktor jačanja mira i političke stabilnosti na Balkanu. U Bugarskoj je udeo studenata sa takvim stavom više od četvrtine (27,50%) te se tamo, ipak, može konstatovati nešto manji optimizam bilo deklarisan bilo potencijalni (kroz broj onih koji nemaju jasno izgrađen stav o tome). U Makedoniji je optimizam značajno veći nego u Srbiji s obzirom na to da Makedonija nije prolazila kroz izuzetno teške međunarodno-političke krize kroz kakve je prolazila Srbija. Makedonija se nije konfrontirala sa međunarodnom zajednicom, a posebno ne sa najuticajnijim evropskim zemljama, stoga je i logično očekivati da će poverenje u evropske integracije biti značajno veće u Makedoniji nego u Srbiji.

Stav da miru i stabilnosti na Balkanu može da doprinese ulazak balkanskih zemalja u NATO prihvata svaki deseti ispitanik iz Srbije (11,21%), dve petine njih iz Bugarske (39,60%) i više od polovine ispitanih studenata iz Makedonije (53,89%). Ovde je reč o stavu sa ubedljivo najvećim razlikama u prihvatanju u tri posmatrane zemlje. Razlika između Srbije i Bugarske je oko 28% a između Srbije i Makedonije čak 42%, odnosno između Bugarske i Makedonije oko 14%. Mnoga ispitivanja javnog mnjenja tokom protekle dve decenije su pokazala da je u Srbiji veoma mali broj onih koji smatraju da bi zemlja trebalo da pristupi NATO-u. Naravno, kao i kod prethodne tvrdnje, i ovde se može smatrati da je velika odbojnost prema NATO-u posledice njegove prisutnosti u razvijanju političke krize na prostoru bivše Jugoslavije i kasnijim razvojem situacije na Kosovu koja je finalizirana NATO bombardovanjem i stvaranjem nove države na teritoriji Srbije. Takođe, ne treba zanemariti ni činjenicu da su stranke nacionalističke orijentacije, čiji uticaj do danas nije značajnije oslabio, uglavnom etiketirale NATO pakt kao neprijatelja srpskog naroda i silu koja ima kao jedan od svojih ključnih ciljeva na ovom prostoru razbijanje Srbije. Naravno, ovde se radi o momentu čija se težina s vremenom na vreme pojačava pogoršavanjem političke situacije u zemlji i regionu.

Bugarska je članica NATO pakta od 2004. godine. Od tada do trenutka prikupljanja podataka prošla je skoro cela decenija. To je ipak dovoljno vremena da se uvidi da li neka međunarodna integracija donosi dobrobit jednoj zemlji. Činjenica da dve petine mladih i obrazovanih ne prihvata evroatlantske integracije kao faktor mira i političke stabilnosti na Balkanu nasuprot podatku da se jedna trećina anketiranih ne slaže s ovim stavom već sama po sebi govori da se mladi u Bugarskoj nalaze u rascepu između ideje vojno-političkih i blokovskih integracija s jedne strane i politike neutralnosti s druge strane.

S druge strane, visoka prihvaćenost NATO integracija u Makedoniji govori o tome da tamošnji mladi i obrazovani vide veliki značaj ovog spoljno-političkog faktora u očuvanju mira i političke stabilnosti u zemlji. Ovo se može razumeti ako se uzme u obzir da je Makedonija u par navrata bila poprište etničkih sukoba makedonske i albanske strane. Albanska etnička zajednica u Makedoniji je veoma brojna, više od četvrtine ukupnog stanovništva čine Albanci. To znači da bi bilo kakva eskalacija etničkih sukoba u Makedoniji mogla da rezultira velikim krvoprolićem te je za građane Makedonije prisustvo jednog značajnog međunarodnog vojnopolitičkog faktora izuzetno važno za očuvanje relativno krhkog mira. S obzirom na to da je među anketiranim studentima bilo veoma malo Albanaca, pa čak i Turaka i deklariranih Bošnjaka i etničkih Muslimana, možemo pretpostaviti da je više od polovine deklariranih Makedonaca saglasno s tim da ulazak u NATO može da doprinese miru i političkoj stabilnosti na Balkanu. Dakle, dok se u Srbiji NATO doživljava kao opasnost po političku stabilnost i nacionalne interese, dotle se u Makedoniji NATO uglavnom doživljava kao faktor mira i stabilnosti. Ovo potkrepljuje podatak da manje od četvrtine ispitanika odbija da prihvati pomenuti stav.

Radi podsećanja treba naglasiti da su se od marta do juna 2001. godine vodili sukobi između makedonske policija i vojske i albanskih separatista. Sukob je završen intervencijom NATO pakta koji je nadgledao uspostavljanje primirja. Napravljen je dogovor po kom je Makedonija pristala da dâ više političke moći i kulturnu autonomiju albanskoj manjini, a albanska strana je odbacila separatističke zahteve i priznala makedonske institucije i predala oružje NATO paktu. Dakle, NATO se u makedonskom slučaju nedvosmisleno postavio kao faktor očuvanja mira i političke stabilnosti te je stoga i razumljivo što makedonski studenti imaju veliko poverenje u njega. Da nije bilo njegove intervencije sukob bi se možda pretvorio u krvavi rat sličan onom koji se odvijao na teritoriji Srbije. Dve susedne i u socijalnom, kulturnom i strukturalnom smislu prilično bliske zemlje imale su potpuno različita iskustva sa NATO paktom što je uslovalo da se uloga NATO-a kao faktor mira i stabilnosti na Balkanu vrlo različito doživljava u njima.

Treća celina je sastavljena od četiri tvrdnje koje se odnose na to šta može da doprinese miru i političkoj stabilnosti „u mojoj zemlji“. Tvrdnje postavljene u okviru treće celine kao i njihov međusobni rang u posmatranim zemljama prema izboru odgovora „slažem se“ date su u tabeli 6.

Tabela 6: Rang posmatranih tvrdnji prema odgovoru „slažem se“

Miru (političkoj stabilnosti) u mojoj zemlji može da doprinese	Srbija	Bugarska	Makedonija
1. ravnopravnost svih građana i naroda bez obzira na versku, nacionalnu i etničku pripadnost	4	4	2
2. ravnomerni regionalni razvoj unutar država	3	3	4
3. smanjenje socijalnih razlika, borba protiv siromaštva i za bolji kvalitet života svih građana i naroda	1	1	1
4. dalja izgradnja države na načelima prava; poštovanje i primena zakona	2	2	3

Zanimljivo je da postoji isti redosled prihvatanje sve četiri stavke u Srbiji i Bugarskoj s napomenom da je prihvatanje uglavnom veće u Srbiji. Generalno se sve navedene stavke u najvećoj meri prihvataju u Srbiji a u najmanjoj u Makedoniji.

U sve tri posmatrane zemlje se na prvom mestu našla stavka da miru i političkoj stabilnosti „u mojoj zemlji“ može da doprinese borba protiv siromaštva i za bolji kvalitet života svih građana i naroda. Najveće prihvatanje ove tvrdnje je registrovano u Srbiji (90,52), sledi za oko četiri procenta manje prihvatanje u Bugarskoj (86,68%) i oko 17% niža prihvaćenost u Makedoniji (73,35%). Ovaj nalaz navodi na zaključak da se pitanje socijalnih razlika i siromaštva očigledno doživljava kao gorući problem ne samo u svim posmatranim zemljama već generalno na Balkanu i jugoistočnoj Evropi. To kazuje da društvene nejednakosti i siromaštvo nisu prikriveni problemi već da je reč o vrlo transparentnim pojavama koje su očigledne ne samo oštrom oku stručnjaka već i pripadnicima svih gene-

racija i društvenih slojeva. Čini se da mladi i obrazovani iz Srbije najozbiljnije doživljavaju ovaj problem s obzirom da tek svaki deseti ne vidi značaj ovog pitanja za očuvanje mira i političke stabilnosti.

Stav da miru i stabilnosti „u mojoj zemlji“ može doprineti dalja izgradnja države na načelima prava kao i poštovanje i primena zakona, prihvata više od četiri petine pripadnika ispitivane populacije u Srbiji (82,08%) i Bugarskoj (82,44%) a nešto manje od dve trećine u Makedoniji (63,93%). Visoko prihvatanje ove tvrdnje je razumljivo s obzirom na to da sve tri posmatrane zemlje imaju autoritarnu političku tradiciju koja svoje korene vuče još iz daleke prošlosti i koja se toliko čvrsto ukorenila da čak ni napuštanje socijalizma nije za sobom povuklo omekšavanje autoritarnih obrazaca, kako u domenu političke vlasti tako ni u svakodnevnom životu običnih ljudi. U praksi građani ovih zemalja se još uvek susreću sa različitim oblicima kršenja ljudskih i građanskih prava tako da je razumljivo apostrofiranje ovog pitanja kao mogućeg pravca učvršćivanja mira i političke stabilnosti.

Tvrdnju da miru i stabilnosti može da doprinese ravnopravnost svih građana i naroda bez obzira na versku, nacionalnu i etnički pripadnost podržava četiri petine (82%) ispitanih iz Srbije, i oko dve trećine (64,98%) iz Bugarske i Makedonije (69,61%). Ovo je očekivano s obzirom na postojanje etničkih i religijskih sukoba koji su pominjani povodom prethodnog pitanja.

Poslednju stavku da ravnomenan regionalni razvoj unutar država može doprineti miru i političkoj stabilnosti prihvata četiri petine ispitane populacije u Srbiji (80,10%), nešto manje od tri četvrtine u Bugarskoj i nešto iznad polovine njih u Makedoniji. Makedonija je najmanja od posmatranih zemalja tako da u njoj pitanje neravnomenanog regionalnog razvoja ne igra toliku ulogu kao u ostale dve zemlje. Štaviše, u Srbiji je neravnomenan, pre svega ekonomski, regionalni razvoj u značajnoj meri povezan sa prostorno-etničkim razmeštajem stanovništva. Neke od etničkih manjina upravo žive na prostorima koji su najslabije razvijeni, ovo pre svega važi za Rašku oblast (Sandžak) u kojem većinu čini muslimansko-bošnjačka manjina. Slično se može konstatovati za prostore sa velikom koncentracijom nekih drugih manjina (Albanaca, Bugara, Vlaha, Roma). S druge strane, u Beogradu kao privrednom, političkom i kulturnom centru Srbije najviše su koncentrisani većinski Srbi, kao i u Vojvodini, koja se kao celina može smatrati relativno razvijenim delom Srbije, a u kojoj živi i veliki broj pripadnika nekih manjinskih še grupa kao npr. Mađari ili Slovaci. To znači da se u trenucima većih ekonomskih teškoća, koje na žalost već dugi niz godina čine ekonomsku konstantu društva Srbije nezadovoljstvo ekonomskom situacijom može lako pretočiti u političko nezadovoljstvo zasnovano na etničkoj i religijskoj osnovi. Ovo posebno važi za relativno nerazvijena područja na kojima većinsko stanovništvo čine pripadnici nacionalnih manjina.

Na kraju nas je interesovalo kakav stav ima ispitivana populacija o potencijalnim budućim odnosima država koje pripadaju različitim civilizacijama tj. da li će one saradivati, sukobljavati se ili živeti jedne pored drugih bez mogućih kontakata. Ovim odgovorima je dodata i opcija „nemam stav/ ne mogu da procenim“.

Ubedljivo najučestaliji odgovor i prilično ujednačen u sve tri posmatrane zemlje jeste da će se zemlje koje pripadaju velikim civilizacijama u budućnosti sukobljavati. Učestalost ovog odgovora se kreće u rasponu od 37,48% u Makedoniji do 41,65% u Srbiji. S druge strane, najmanje prihvatani, ali takođe ujednačeni odgovori su da će navedene velike civilizacije živeti jedne pored drugih bez mogućih kontakata. Učestalost ovog odgovora se kreće u rasponu od 10,07% u Srbiji do 12,33% u Bugarskoj.

Politička dešavanja s kraja XX i početka XXI veka nam ukazuju na to da je prvopomenuti odgovor (sukobljavanje) veoma izgledan te da mladi u sve tri zemlje prilično realno i na žalost pesimistički sagledavaju situaciju u međunarodno-političkim odnosima. Naravno, to ne znači da je situacija nužno besperspektivna i pesimistički obojena. I pored brojnih i zaoštrenih sukoba posebno na relaciji Zapad Istok, gde se i pod Zapadom i pod Istokom podrazumevaju vrlo heterogeni skupovi zemalja u kojima dominiraju vrlo različite ideološke, političke i religijske orijentacije, vrlo su aktivne diplomatske inicijative na prevazilaženju problema kao i različita politička savezništva koja slabo upućenima izgledaju kao nemoguća. To znači da savremeni trenutak ne možemo a priori prihvatiti kao bezizlazan a sukob kao jedini moguć ishod.

Zašto je u sve tri posmatrane zemlje sukob modalni odgovor na ovo pitanje? Jedan od razloga sigurno treba tražiti u tome što je reč o postkonfliktnim društvima u kojima je psihoza ideoloških sukobljenosti i etničkih i verskih netrpeljivosti još uvek prisutna. Potrebno je vreme dok se ljudi naviknu na mogućnost kompromisa i mirnih rešenja u prevazilaženju globalnih tj. međunarodno-političkih društvenih protivrečnosti.

Preostala dva odgovora su veoma slična u Srbiji i Makedoniji i značajno različita u odnosu na Bugarsku. U Srbiji (31,82%) i Makedoniji (30,26%) ispitanici su se u neznatno manje od trećine slučajeva izjasnili da o ovome nemaju stav, odnosno da nisu u mogućnosti da procene koji bi odgovor mogao da bude najadekvatniji. U Bugarskoj je takvih odgovora upola manje. Sa druge strane, odgovor da će zemlje koje pripadaju pomenutim velikim civilizacijama saradivati u Srbiji daje tek svaki šesti ispitanik (16,46%), a u Makedoniji to čini između četvrtine i petine ispitanika (22,04%). Isti odgovor daje svaki treći bugarski student.

Možemo se zapitati otkud ovakve razlike. Pre svega ovde opet treba naglasiti da je Bugarska članica Evropske unije. Drugim rečima, građani Bugarske, a posebno pripadnici mlađih generacija su već imali priliku da shvate značaj globalnih integracija. S druge strane intenzitet etničkih i religijskih sukoba u Bugarskoj tokom novijeg perioda nije bio toliko jak kao u Srbiji i Makedoniji. Za razliku od ostalih Srbija je indirektno bila prisutna u ratovima na prostoru bivše Jugoslavije i to kako na njenoj teritoriji (Kosova i Metohija) tako i van nje (Bosna u Hercegovina i Hrvatska). U tim sukobima se našla i na lošem glasu od strane dela međunarodne zajednice, trpela sankcije i bombardovanje NATO alijanse. Odjek svih tih dešavanja, i pored svih promena koje su u međuvremenu izvršene, još uvek narušava politički imidž Republike Srbije. U Makedoniji je situacija neznatno bolja i to

se, u ovom kontekstu, može objasniti činjenicom da je tamo posredovanje međunarodne zajednice dovelo do kakvog–takvog popuštanja etničkih napetosti što se prepoznaje i kroz nešto veći broj onih koji veruju da će u budućnosti biti moguća saradnja zemalja koje pripadaju različiti civilizacijama

Poslednji odgovor (nemam stav/ne mogu da procenim) nosi u sebi opterećenje sukobima iz bliže prošlosti i odiše nepoverenjem i međusobnim zaziranjem pripadnika različitih civilizacija. To opterećenje je očigledno znatno veće u Srbiji i Makedoniji nego u Bugarskoj te stoga mladi u prve dve zemlje u većem broju slučajeva odbijaju da se izjasne o globalnoj budućnosti po pitanju mira i političke stabilnosti. U Bugarskoj se razlika u učestalosti ovog odgovora u odnosu na Srbiju i Makedoniju prelijeva u korist saradnje.

Na osnovu prikazanih podataka stiče se utisak da je danas prisutan proces deetnifikacije društvene svesti koji prati jačanje kulture mire kao alternative dosadašnjoj „ratničkoj svesti“. Naznake deetnifikacije svesti u Srbiji su uočene još polovinom devedesetih (Vasović, Gligorijević 2011: 103–118). Ovde posebno treba naglasiti visoku prihvaćenost tvrdnji u okviru treće celine koja ukazuje na to da je nacionalni projekt iz devedesetih neosnovan, te da rešenja krupnih društvenih problema treba tražiti u globalnim integracijama i politici mira i aktivne koegzistencije različitih etničkih grupa i njihovih kultura. Rešenja pre svega treba tražiti u prevazilaženju društvenih nejednakosti, društvenog raslojavanja i socijalne isključenosti, a posebno u prevazilaženju autoritarne svesti i autokratskog stila vladanja. To znači da se sa daljim učvršćivanjem mira i saradnje balkanskih naroda može očekivati slabljenje značaja etničkih momenata i identiteta zasnovanih na njima i jačanje značaja individualnih okvira identifikacije koji bi trebalo da predstavljaju svojevrsnu ličnu jednačinu svakog pojedinca u kojoj će primarno mesto zauzeti lično postignuće (obrazovanje, profesija, mesto življenja, socijalno-klasni položaj i slično), a ne kolektivna pripadnost primordijalnog tipa. Naravno, da bi se to postiglo, bitno je raditi na ravnomernom razvoju privrede balkanskih zemalja. Jedna analiza s kraja dvadesetog veka nagoveštava, kroz analizu socijalnog položaja pripadnika manjinskih etničkih zajednica u Bugarskoj, da je njihova ekonomska situacija značajno lošija od ekonomske situacije većnske etničke grupe što predstavlja izvor brojnih stereotipa i predrasuda na kojima se dalje grade etničke distance (Toova 1998) koje lako postaju izvor sukoba. Dokle god nema ekonomskog prosperiteta, ljudi su skloni različitim racionalizacijama krize u kojima se obično krivica prebacuje na etničke i religijske grupe iz njihovog susjedstva. Studenti u Srbiji, Bugarskoj i Makedoniji kao budući intelektualci i profesionalni lideri u velikom broju osećaju potrebu za deetnifikacijom i pronalaženjem različitih formi identiteta koji neće biti zasnovani na kolektivnom zamišljanju zajedničke pripadnosti (Anderson 1998) već na akcijama koje oni budu sprovodili s ciljem da uredi sopstveni život.

Da je kultura mira nešto što treba negovati najbolje se vidi iz podatka da najveće poverenje u buduću saradnju država koje pripadaju različitim civilizacijama pokazuju ispitani studenti iz Bugarske. To bi trebalo da predstavlja povoljan signal

za nas u Srbiji, koji još uvek imamo neprijatna sećanja na sukobe iz devedesetih, da samo globalne integracije i saradnja sa pripadnicima različitih zemalja i etničkih grupa može dovesti do postepenog otvaranja poverenja prema drugima i drugačijima i gušenja ksenofobije. To je moguće jedino uz međunacionalni dijalog, uzajamno uvažavanje i poštovanje kulturnih različitosti. Čini se da su naši studenti, i pored svih teškoća sa kojima se naše društvo bori, ipak na putu da prevladaju nasleđene strahove i nepoverenja i da time otvore put saradnje i mira prvo sa zemljama i narodima iz našeg neposrednog okruženja a zatim i sa ostalima.

Ovo, na žalost nije jednostavan proces. Zapadni Balkan je još uvek opterećen brojnim protivrečnostima među kojima etničke protivrečnosti imaju dominantno mesto. Veliko prisustvo etničkih i socijalnih distanci ukazuje na to je potrebno uložiti dosta napora da bi se međunacionalne napetosti svele na minimum. Postojeće distance u sebi nose veliki konfliktni potencijal. Povremeni incidenti koji se dešavaju u posmatranim zemljama vrlo često imaju za cilj da poljuljaju međunacionalno poverenje zarad partikularnih interesa pojedinih političkih grupa kao i centara društvene moći. U tom kontekstu izuzetno je bitno da se očuva svest o tome da mir i razumevanje među narodima nemaju alternativu, tim pro što je ovaj prostor vekovima unazad poprište brojnih sukoba. Upravo u tome treba da igraju veliku ulogu oni koji će u bliskoj budućnosti preuzeti odgovorne pozicije u profesionalnom životu a to su pre svega mladi i visokoobrazovani ljudi.

Literatura

- Anderson, B. (1998) *Nacija zamišljena zajednica*. Beograd: Plato.
- Bideleux, R & Jeffries, I (2007) *The Balkans: A Post-Communist History*. London and New York: Routledge.
- The State Statistical Office, "Dame Gruev" - 4 (2005) *Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of Macedonia, 2002, Total Population, Households And Dwellings Spored According to the Territorial Organization of the Republic of Macedonia*, Book XIII, Skopje.
- The State Statistical Office, "Dame Gruev" – 4 (2015) *Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of Macedonia, 2002, Total Population, Households And Dwellings, Final Data By Settlements, Total Population According to the Ethnic Affiliation, Mother Tongue and Religion*, (2015) Book X, , Skopje.
- Đurić, V. i drugi (2014) *Etnokonfesionalni i jezički mozaik Srbije*. Beograd: Republički zavod za statistiku.
- Statistical Office of the Republic of Serbia (2012) *Ethnicity, Census of Population, Households and Dwellings in the Republic of Serbia*, Belgrade.
- Georgievski, P (2006) „Etnička distanca u Makedoniji“, u *Kulturni i etnički odnosi na Balkanu – mogućnosti regionalne i evropske integracije*. Niš: Filozofski fakultet, 177–198.

- Golubović, Z. Kuzmanović, B. i Vasović, M. (1995) *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*. Beograd: "Filip Višnjić".
- Hantihgton, S. (2000) *Sukob civilizacija*. Podgorica, Banja Luka: CID, Romanov.
- Ivanov, J. (2008) „Međuetnički odnosi na Balkanu u svetlu etničke i konfesionalne distance“ u *Kvalitet međuetničkih odnosa i kultura mira na Balkanu*, Niš: Filozofski fakultet u Nišu, Centar za sociološka istraživanja, 59-75.
- Kanev, P. (2002) „Religion in Bulgaria after 1989: Historical and socio-cultural aspects“, *South-East Europe Review*, no. 1. 75–96.
- Lazić, M. (1987) *U susret zatvorenom društvu*. Zagreb: Naprijed.
- Makedonija <http://hr.wikipedia.org/wiki/Makedonija>.
- Mantarova, A, Zakharijeva, M (2007) „Ethnic Tolerance in Bulgarian Society“, u *Identiteti i kultura mira u procesima globalizacije i regionalizacije Balkana*. Niš: Filozofski fakultet Univerziteta u Nišu. 265–276.
- Miladinović, S. (2007) „Stanje nacionalne tolerancije u Srbiji“ u *Tehnologija, kultura, razvoj*. Beograd: Udruženje „Tehnologija i društvo“ Institut „Mihajlo Pupin“ Centar za istraživanje razvoja nauke i tehnologije, str.164–173.
- Miladinović, S. (2008) „Etnička i socijalna distanca prema Romima“. *Sociološki pregled*, 42(3), 417–437.
- Miladinović, S. (2008) *Društvo u raskoraku*. Beograd: Nova srpska politička misao.
- Miladinović, S. (2009) „Poverenje u društvene institucije u kontekstu globalne krize“, u *Tehnologija, kultura i razvoj XVI*. Beograd: Udruženje tehnologija i društvo, 51–60.
- Nikolov, S. E. (1997) Integration of the Ethnic Minorities in the Bulgarian Armed Forces, Sofia: Bulgarian academy of Science, p. 6. <http://www.nato.int/acad/fellow/95-97/nikolov.pdf>.
- Pamporov, A (2009) *Social Distances and Ethnic Stereotypes Towards Minorities in Bulgaria*. Sofia: Institute Open Society. http://ethnos.bg/data/file/Documents/Researches/July_2009_SocialDistancesReport.pdf.
- Petrović, J. S. Miladinović, S. M. (2014) „Profil etničkog distanciranja studenata Univerziteta u Nišu“, u: *Nauka i savremeni univerzitet: Istoriografija i savremeno društvo*. Niš: Filozofski fakultet, str. 248-264.
- Popadić, D. (2010) Put iz bratstva i jedinstva – etnička distanca građana Srbije“, u *Kako građani Srbije vide tranziciju, istraživanje javnog mnjenja tranzicije*, str. 105-121. Beograd: Friedrich Ebert Stiftung.
- Преброяване на населението и жилищния фонд в република България* (2011). Национален статистически институт, <http://censusresults.nsi.bg/Census/Reports/2/2/R7.aspx>.
- Преброяване на населението и жилищния фонд в република България* (2011a) Национален статистически институт, <http://censusresults.nsi.bg/Census/Reports/2/2/R10.aspx>

- Sharlamanov, K. Jovanoski, A. (2013) "The Ethnic Relations in the Macedonian Society Measured Through the Concept of Affective Social Distance". *American International Journal of Social Science*, Vol. 2 No. 3; pp. 33-39.
- State Report Submitted By the Federal Republic of Yugoslavia Pursuant to Article 25, Paragraph 1 of the Framework Convention for the Protection of National Minorities (2002).
<http://www.docstoc.com/docs/55057373/FEDERAL-REPUBLIC-OF-YUGOSLAVIA>
- Tomova I. (1998) *Ethnic Dimensions of Poverty in Bulgaria*, The World Bank.
<http://siteresources.worldbank.org/EXTGLDEVLEARN/Resources/IlonaTomova.pdf>
- Vasović, M. i Gligorijević, M. (2011) „Demokratski procesi u Srbiji i proces deetnifikacije društvene svesti“, *Godišnjak FPN*, br. 5. jun. Str. 103-118.

Slobodan Miladinović
Univerzitet u Nišu
Fakultet organizacionih nauka
Beograd

STUDENTS' ATTITUDES ABOUT THE CAUSES OF CONFLICTS AND THE FACTORS THAT MAY CONTRIBUTE TO THE PRESERVATION OF PEACE AND POLITICAL STABILITY ON THE BALKANS

Abstract: The Western Balkans has the name "powder keg" with reason. It was a place of constant conflicts for centuries. Contemporary moment is globally marked as a time of global integration. Therefore, the question arises of how to maintain peace and stability and build a culture of peace as an alternative to this region dominating "warrior culture". Within it will be analyzed responses of the students of the three countries Zapadni Balkan sa razlogom nosi naziv bureta baruta to the questions about the causes of conflict in the last few decades and about the factors that may contribute to the preservation of peace and political stability in the Balkans.

Keywords: Peace, Balkans, political stability, ethnic conflicts, student population

Prilozi

Tabela 7: Po Vašem mišljenju sukobi na Balkanu tokom protekle dve decenije nastali su kao rezultat (%)

Po Vašem mišljenju sukobi na Balkanu tokom protekle dve decenije nastali su kao rezultat	Srbija			Bugarska			Makedonija		
	Slažem se	Ne slažem se	Nemam stav o tome	Slažem se	Ne slažem se	Nemam stav o tome	Slažem se	Ne slažem se	Nemam stav o tome
interesa političkih elita	80,30	3,57	16,13	80,54	8,93	10,54	67,37	11,21	21,42
nacionalizma balkanskih naroda	47,77	24,63	27,60	46,24	34,13	19,63	45,45	26,65	27,90
mešanja stranih sila u odnose balkanskih zemalja	78,97	7,63	13,41	69,11	17,32	13,57	55,67	17,68	26,65
sukoba različitih religija	38,50	37,76	23,74	53,28	30,66	16,06	48,01	27,74	24,25
sećanja na sukobe u prošlosti	46,67	30,91	22,41	49,54	33,88	16,58	40,80	31,34	27,86
ekonomske nerazvijenosti balkanskih zemalja	38,33	35,14	26,54	50,92	31,73	17,34	45,77	28,86	25,37
nepoznavanja kulture susednih naroda	17,76	54,38	27,87	30,02	53,78	16,21	36,94	35,82	27,24
urušavanja socijalizma	26,26	28,59	45,15	29,81	39,26	30,93	33,58	28,11	38,31
"ratničke kulture" balkanskih naroda	26,94	42,19	30,87	21,63	43,25	35,12	36,42	25,91	37,67

Tabela 8: Miru (političkoj stabilnosti) na Balkanu može da doprinese (%)

Miru (političkoj stabilnosti) na Balkanu može da doprinese	Srbija			Bugarska			Makedonija		
	Slažem se	Ne slažem se	Nemam stav o tome	Slažem se	Ne slažem se	Nemam stav o tome	Slažem se	Ne slažem se	Nemam stav o tome
integracija svih balkanskih zemalja u EU	29,52	38,75	31,73	53,37	27,50	19,13	53,80	21,79	24,41
ulazak balkanskih zemalja u NATO	11,21	57,02	31,77	39,60	32,48	27,92	53,86	22,89	23,26
kulturna, ekonomska, politička saradnja između svih balkanskih zemalja	80,22	7,37	12,41	85,36	7,50	7,14	66,79	15,05	18,16
razvoj mirovnih pokreta na Balkanu	62,10	13,46	24,44	52,96	18,52	28,52	56,73	17,71	25,56
obrazovanje i vaspitanje za mir mlade generacije	80,07	6,27	13,65	82,85	7,76	9,39	69,36	11,83	18,80
poštovanje i nepovredivost državnih granica	73,01	7,61	19,39	64,05	14,78	21,17	60,32	14,80	24,88
poštovanje ravnopravnosti svih građana, naroda i kultura na Balkanu	83,64	6,15	10,21	84,82	7,32	7,86	70,02	10,57	19,40

Tabela 9: Miru (političkoj stabilnosti) u mojoj zemlji može da doprinese (%):

Miru (političkoj stabilnosti) u mojoj zemlji može da doprinese	Srbija			Bugarska			Makedonija		
	Slažem se	Ne slažem se	Nemam stav o tome	Slažem se	Ne slažem se	Nemam stav o tome	Slažem se	Ne slažem se	Nemam stav o tome
ravnopravnost svih građana i naroda bez obzira na versku, nacionalnu i etničku pripadnost	82,00	9,99	8,01	64,98	26,71	8,30	69,61	17,43	12,95
ravnomerni regionalni razvoj unutar država	80,10	6,92	12,98	72,02	11,73	16,25	55,10	22,64	22,26%
smanjenje socijalnih razlika, borba protiv siromaštva a za bolji kvalitet života svih građana i naroda	90,52	3,57	5,91	86,68	7,64	5,68	73,35	10,83	15,82
dalja izgradnja države na načelima prava; poštovanje i primena zakona	82,08	4,82	13,10	82,44	5,56	12,01	63,93	14,55	21,52

Tabela 10: Po Vašem mišljenju, države koje pripadaju velikim civilizacijama (zapadnoj, muslimanskoj, pravoslavnoj, istočnjačkoj) u budućnosti će (%):

Po Vašem mišljenju, države koje pripadaju velikim civilizacijama (zapadnoj, muslimanskoj, pravoslavnoj, istočnjačkoj) u budućnosti će:			
	Srbija	Bugarska	Makedonija
Saradivati se sukobljavati	16,46	32,47	22,04
živeti jedna pored drugih bez mogućih kontakata	41,65	38,72	37,48
Nemam stav/ne mogu da procenim	10,07	12,33	10,21
	31,82	16,49	30,26

Драгана Љ. Станојевић

УДК 371.3:37.017

Универзитет у Нишу
Педагошки факултет
Врање

Прегледни научни рад

НАСТАВНЕ СТРАТЕГИЈЕ КАО КОНТЕКСТ ИНТЕРКУЛТУРАЛНОГ ВАСПИТНОГ КОНЦЕПТА⁴¹

Сажетак: У раду се разматрају могућности наставне стратегије сарадничког рада ученика у креирању интеркултуралног васпитног концепта у школи кроз побољшање интерперсоналних односа ученика. Полазимо од схватања да су социјалне околности организационе основе наставе оквир који ће се уградити у интеркултурално васпитање. Сарадничко учење као квалитативно другачији приступ школском раду – захтевнији, али демократичнији стил наставног рада, отвара перспективе васпитања и образовања на нов, интеркултуралан начин, тежећи поштовању учениковог идентитета и индивидуалитета и њиховим позитивним међусобним односима. Овакав рад афирмише учење као узајамно деловање у малим и већим групама у којима се стичу искуства и схватају нужност, предности и услови за заједнички рад.

У раду ће бити приказани и резултати социометријског испитивања обављеног у контексту сарадничког и традиционалног амбијента наставе и учења, из оквира примене шестомесечног експерименталног програма, са ученицима четвртог разреда основне школе. Подаци треба да покажу какво је, из перспективе самих ученика, кретање социјалних односа у одељењима и њихова кохезивност, указујући тиме и на утицај примењених наставних стратегија на социјалну димензију развоја ученика, између осталог, и као фактор грађења културе интеркултурализма.

Кључне речи: наставне стратегије, сарадничко учење, интерперсонални односи, интеркултурално васпитање.

Увод

Промене и толеранција нужност су овог века којој се и друштво уопште и сама школа морају прилагодити. Кључно питање укупне проблематике

⁴¹ Рад је урађен у оквиру пројекта „Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција“ (179074), уз финансијску подршку Министарства просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

школе, као „животног и искуственог простора за сву децу“ (Hentig, 1991) је сте темељно бављење васпитним радом ради развијања властитог вредносног профила којим се задржава прикључак друштвеним интенцијама. Притом, подизање интеркултуралне васпитно-образовне равни у школама, уверени смо, омогућава интензивније постизање друштвене кохерентности. Зато је неопходно да школа својом укупном организацијом васпитно-образовног рада превентивно делује у правцу адекватног, пре свега, алтруистичког вредносног оријентисања младих генерација. Тиме, школа постаје моћна полуга учења респектовања и толеранције културалних својеврсности и васпитања мирољубивости. Полазећи од различитости деце у етничком, верском, културном и социјалном погледу, школа својом флексибилношћу треба адекватно да одговори на те различитости стварањем повољне интеркултуралне социјалне климе.

Од савремене школе, посебно основне, очекује се да омогући остваривање основних поставки интеркултурализма. Актуелне промене у њој и све израженији имплицитни или експлицитни утицај интеркултуралних едукацијских идеала и прихватања и уважавања различитости, све изразитије актуелизују проблеме реалног педагошког деловања у школи. С аспекта педагошких консеквенци пожељног интеркултуралног васпитања, ове тенденције треба и могу се уважити и искористити у позитивном смислу у школи кроз ширење адекватних вредносних садржаја и васпитних метода рада и утицања. Значи, овим изазовима може се одговорити кроз садржаје наставних предмета ради задовољења образовних потреба свих ученика и поучавањем заснованом на интеркултуралном приступу. У таквом контексту неопходна је и васпитно-образовна стратегија која би била решење за нове захтеве који се постављају друштву и појединцу – уношењем промена у организацију наставе и стварањем прилика за заједнички рад ученика и, тиме, њихово упознавање, разумевање различитости са свим њиховим вредностима, уважавање и зближавање. Сходно томе, циљеви интеркултуралне наставе су развијање способности запечања културалних разлика и културалног богатства, али и способности критике културе, заједничког развоја животних могућности и превазилажења конфликта.

Оваква, школској стварности све неопходнија, „идеологија“ обећава успех у покушају интегрисања „различитости“ у школским колективима, отворености за алтруистичке идеје, схватања значаја и развијања потреба сарадње. Дакле, интеркултурално васпитање треба у процесу образовања да омогући сусретање носиоцима различитих културних вредности који ће их доживљавати као своју предност и капитал у друштву различитости. Таква школска клима има друштвену функцију „вучења“ за нове социјалне односе – доноси превагу процеса интеграције и помаже утемељење демократских вредности. То укључује захтев да се одрастајућем нараштају пренеси искуство заједничке школске културе, а друштвено учење постаје централна ознака учења демократских облика живљења и издвајања сарадничких начина рада, учења и опхођења.

Интеркултурално васпитање са својим друштвеним и педагошким променама представа о циљу васпитања носи са собом и многоструке захтеве и проблеме. У вишенационалним срединама је социјализација деце праћена њиховом изложеношћу различитим системима вредности, норми и понашања, од којих не би било добро да се склањају, како би се свакодневно у њима сналазили и развијали свој идентитет. Зато се новије интеркултурално васпитање узима као превентива конфликта – њиме се доприноси интеграцији свих националности и истовремено узима у обзир и унапређује њихова друштвена и културална својеврсност. Полазећи од тезе о једнакој вредности културе, овакво васпитање наглашава да управо хетерогеност треба схватити као шансу учења. Како се под интеркултурализмом подразумева сусрет међу различитим културама (чиме се подстиче њихова међусобна прихваћеност, толеранција и поштовање), у школи се, одговарајућом стратегијом, може и мора одговорити потребама друштва у циљу постизања високог нивоа комуникације и социјабилности између припадника различитих култура. Приступ који може дати знатан допринос у процесу унапређивања међуљудских односа у друштву је стратегија изграђивања компетенција младих нараштаја за сараднички рад и суживот у свом социјалном окружењу, с обзиром на различите аспекте овог окружења. Полазећи од ове изражене друштвене, али и педагошке потребе за актуелизацијом концепта интеркултуралног васпитања, заснованог на хуманистичкој димензији самих процеса образовања и васпитања, интензивнија примена сарадничког учења је значајан задатак школе. Стварањем повољне школске атмосфере кроз организацију наставних и ваннаставних активности и омогућавањем ситуација у којима ће доћи до изражаја сарадничтво и тимски рад (Arts and Cultural Education at School in Europe, 2009) – свакодневним контактима припадника различитих култура кроз заједнички рад, развијају се социоемоционалне компетенције ученика и граде осећања међусобне упућености, поверења и припадности.

Евидентно је да је, с обзиром на то да питање интеркултуралне компетенције постаје све актуелније последњих година, улога наставника у оспособљавању ученика за прихватање и комуникацију са људима који су различити од њих све битнија (Hrvatić, Piršl, 2005). Интеркултурално компетентна особа је она која је способна да „види“ однос између различитих култура, која има способност интерпретације, критичког и аналитичког разумевања своје и туђе културе (Byram, 2000; према Hrvatić, Piršl, 2005). Како интеркултурална, попут осталих компетенција, укључује три битне димензије и то: знања (когнитивну димензију), вештине (комуникацијску димензију) и ставове (емоционалну димензију), интеркултуралним курикулумом треба предвидети увођење нових педагошких приступа, метода и пракси на нивоу школе и разреда. Тиме би се помогло ученицима у развијању осећаја властитог културног идентитета, као и разумевање различитог културног и етничког идентитета (Hrvatić, Piršl, 2005).

Дакле, неминовност васпитања у друштву обележеном разноврсношћу подразумева промену укупне наставе, промену курикулума и укупног процеса наставе, нове стратегије и средства поучавања у циљу изграђивања једнакости у васпитно-образовним могућностима и донетима школе. У том смислу Банкс сматра да наставник, кроз свој разноврсни дидактичко-методички репертоар рада са ученицима – комбинацијом и уједначеним смењивањем облика наставног рада, може постићи динамизам у раду и активизам ученика, а сарадничким учењем они могу постати и медијатори вршњацима, без обзира на њихову националну припадност (Banks, 1997, 2). Овим се, кроз интеркултурално васпитање, пружа могућност свој деци да буду део школске заједнице и да се кроз процес школовања припреме за активно учешће у животу друштва. Адекватна организациона наставна решења тиме, у форми примене сарадничких облика рада, битно утичу на промене у школском контексту и тиме представљају значајну претпоставку практичне реализације идеје интеркултурализма. У том смислу, сарадничко учење постаје предуслов остваривања социјалне партиципације, социјалне прихваћености и доживљаја припадности групи. С друге стране, оно рефлектује социјалну припремљеност школе за остваривање прокламованих постулата интеркултуралног образовања кроз стварање повољне атмосфере – подржавајуће у начину организовања сарадничких активности ради омогућавања међусобног упознавања, зближавања, социјализације и интеграције у заједницу. Зато се с пуним правом може рећи да се променом парадигме и стратегије образовања (проширивањем и осавремењавањем репертоара наставних стратегија и облика рада) – интензивнијом применом форми заједничког рада ученика, ова димензија развијања младих нараштаја може најједноставније и најпотпуније остваривати као и адекватније одговорити на потребе мањинских група.

Међутим, интеркултурални курикулум може да спроведе и код ученика развије толеранцију, поштовање према другим културама само наставник који и сам поседује интеркултуралне компетенције. Значај улоге наставника у процесу васпитања и образовања за интеркултуралне односе огледа се у чињеници да се развој његових васпитних функција све више надопуњује улогом сарадника, координатора и креатора нових односа према знању и успешним интеркултуралним односима, али и у организацији примерених облика наставе који ће ученицима омогућити међусобно разумевање, интеркултуралну осетљивост, равноправну интеракцију и сарадничко учење (Bedeković, 2011).

Наставне стратегије као темељ и оквир праксе интеркултуралног васпитања

Начин наставног рада може квалитативно изменити садржаје, ток и ефекте учења због чега је проблем подстицања васпитног деловања школе

неодвојив од проблематике организације наставе. Питања на који начин да се одвија настава, да би ученике наводила на аутономност, одговорност према себи и другима, алтруизам, доживљај пријатности у школи, односе се на наставне стратегије.

Са становишта интенција савремене школе, друштва и потреба ученика, оне, као оперативни и организациони темељ наставе, захваљујући корелационим односима својих компоненти, остварују важне и незаменљиве дидактичке функције. Пожељнија школа се може успешно реализовати применом адекватних наставних стратегија, као концепцијских решења која су, укупношћу односа различитих наставних компоненти, примерена тако широко постављеном циљу. У том смислу, наставним стратегијама – применом сврсисходних облика и метода, али и применом специфичних поступака у наставима различитих концепција, треба стварати одређену подршку развојним импулсима деце у циљу неговања идентитета и обезбеђивања места међу вршњацима. Оно што треба учинити је отварање различитих путева, проширивање прилика, осигурање прикладних подстицаја сваком детету у његовом социјалном окружењу. Стога, образовање за развој индивидуалности и социјабилности, као егзистенцијалних потреба сваке личности, подразумева динамичност, функционалну примену и оптимално комбиновање, надовезивање наставних стратегија да би се обезбедила повољна социо-емоционална клима, односно, међусобно уважавање свих актера наставе.

У овом смислу се данас све више потенцира потреба да се промени оријентација и остварује еластичнија организација наставног рада како би се школа концепцијски усмеравала на ученика. На том путу се могу користити различите наставне стратегије новог едукативног дискурса. Посебно су значајне стратегије обликовања ученика усмерене на интерактиван, интегративан, диференциран и проблемски приступ садржајима, индивидуализовани приступ ученицима и њихов самосталан и сараднички рад. То су најстимулативнији оквири долажења до њихове продуктивне креативности, проицљивости у процесу решавања проблема и, због синергије у условима активне вршњачке интеракције и сарадње, до лакшег и плодотворнијег продуковања и укрштања мноштва заједничких и личних идеја. Остварено ангажованије учење, сараднички односи на свим релацијама актера наставе, вршњачка размена, међусобна помоћ и подршка, јављају се као промоција сваког ученика.

Из реченог произилази веома значајна улога савремених едукативних стратегија, као путева наставе, интенцијских методичких оквира, односно, концептуално адекватно примењених комбинација, пре свега, облика, метода и средстава наставног рада. Њихова укупност, ако је оријентисана на постицање оптималних резултата свих ученика и стварање пријатне школске климе, може да подстиче, одржава и даље развија пожељне емоције код ученика и потребу за припадањем одељењском колективу и заједништвом. Дакле, улога школског контекста је на том плану од пресудне важности – симултаном

применом наставних стратегија којима се, кроз пријатнији наставни рад, ствара атмосфера пожељног васпитања.

У том смислу, данас је у школи све неопходније напуштање компетитивних модела рада и фокусирање на стратегије које су пут подржавања учениковог субјективитета и заједништва у настави. Оне задовољавају њихове потребе за сарадњом са својим окружењем – раде и позитивно утичу на продуктивну активност других (сарадничка ангажованост). Дизајнирање најповољнијих дидактичких модела за реализацију тако конципираног учења је генератор активности и целокупног развоја младе личности. Наиме, сви ученици, без разлике, могу показати способности и знање под условом да се покрене њихова иницијатива, да се поштују њихове стратегије и путеви сазнања, да им се омогући да сарађују и да се ослањају једни на друге (CRESAS, 1986:10). У таквом сарадничком учењу, оријентисаном на пуном уважавању специфичних и оптималних могућности сваког појединца, у међусобним стваралачким релацијама ученика, остварује се позитиван утицај њиховог заједничког рада на актуелизацију креативних потенцијала свих ученика и њихов складнији, потпунији и аутентични развој. Онда су и образовни резултати употпуњени вишеструким васпитним ефектима. Стога се може рећи да су нове стратегије делотворније за стварање васпитно-образовних ситуација у којима се смањују школски страх и фрустрираност ученика и у којима ће максимално доћи до изражаја ученички животни и образовни потенцијал при откривању нових путева међусобних одношења. Учити на такав начин значи стицање искуства које уважава ученикову потребу за људским самоостварењем и потврђивањем у непосредном социјалном окружењу.

Сарадничко учење, поред осталих савремених наставних стратегија, на основу својих димензија, карактеристика и вредности је један од педагошких трендова којим се идеја демократске наставне културе уводи у систем васпитања и образовања и прилагођава нашим комплексним економским, социокултурним, мултиетничким околностима. Ове организационе промене у школи, ради стварања „природних“ социјалних ситуација, могу веома брзо да се конкретно одразе у својим социо-педагошким консеквенцама. Наиме, сарадничко учење може значајно да допринесе побољшању услова и квалитета школског рада јер предствала квалитативно другачији приступ настави и отвара перспективе васпитања и образовања на нов начин. Оно омогућава потпуније испољавање и задовољавање бројних потреба ученика – шире задовољавање потреба за сазнањем, социјалним живљењем и комуникацијом, за самосталном активношћу, истраживањем, опробавањем сопствених снага и могућности, потребе за животом и радом у колективу (посебно изграђивањем конструктивних, сарадничких односа са друговима и наставницима).

Као оквир за заједнички рад ученика у најразличитијим модалитетима, сарадничко учење је веома стимулативна радна средина јер се у њој, искуственим учењем, ствара пријатна и ведра атмосфера, не само за учење, већ и за данас све неопходније дружење у оквиру одељења. Тиме се додатно може

појачати интеркултурална оријентација школе. Овај пожељнији режим школске културе и понашања може бити снажан инструмент за решавање социо-емоционалних проблема ученика које рађа традиционална настава. Карактеристике таквог социјалног окружења ученика отварају питање њихове социјалне и психолошке ситуираности и повећавају способност прилагођавања и социјално компетентних облика понашања. Оно је, као ненаметљива стратегија за подстицање прихватљивог понашања ученика, позитивни миље за учење о моделима понашања и о самима себи. Наиме, међулично општење омогућава ученику да улази у активне односе са вршњацима и наставником, да у њих уноси смисао и тако проширује, сређује, осмишљава, увежбава своје социјално искуство, развија социјалну свест. Развијањем културе и осећања заједништва, пријатном организационом климом, овакав начин рада изазива позитивне емоције код ученика и пружа им прилику да унапреде вештине решавања проблема у свом окружењу, повећава мотивацију за просоцијалне, а обесхрабрује негативне облике понашања.

Сходно реченом, а с обзиром на то да физичка агресивност деце представља све већи проблем у школама (Орић, 2000; Kauffman, 2001), сарадничко учење, којим се наглашава васпитна компонента укупног школског рада, добија све значајнију улогу, могућност и задатак превенције насиља младих. Оно доприноси стварању повољне педагошке климе и потпуније социјализације деце јер се у условима заједничког рада ученици оспособљавају за утакмицу и такмичење с другима и истовремено за тимски рад и групну солидарност. Сама организација рада васпитно делује у одстрањивању асоцијалних облика понашања и интегрисању ученика у заједнички одељењски живот и у зачетку утиче на појаве насилништва и виктимизације. Стога, ова стратегија се може сматрати превентивном и интервентном методом због лакше могућности интегрисања ове деце у вршњачке активности и грађења здравијих односа у школи. Она побољшава квалитет и усклађивање социјалних односа у одељењу јер њена организација подиже очекивања и стандарде за све ученике („захтеви за зрелошћу“ као димензије понашања).

Сарадничко учење у светлу истраживања интерперсоналних односа ученика

Сарадничким учењем се, како је истакнуто, излази у сусрет образовним и васпитним потребама деце и уједно повећању социјалне кохезије и уважавања културних различитости као главног ресурса толерантног друштва. Наиме, саме културне различитости треба да постану главни посредници, примарно одговорни за квалитетно образовање и изграђивање модерног демократског друштва. Ови захтеви се односе на васпитно-образовни процес који

би требало да се томе прилагоди својим стратегијама наставног рада, односно дизајнирањем сарадничких наставних ситуација као пожељног амбијента школског рада. Тиме се мења окоштала парадигма образовања (Robinson & Aronica, 2009, 9-12) у контексту компетитивних наставних ситуација у оквиру традиционалног, фронтално организованог васпитно-образовног процеса. У основи ове наставне стратегије подржан је концепт самосталног учења и уважене су специфичности социокултурног образовног контекста у коме се оно реализује. Овакво иновирање школе које се огледа у примени сарадничке наставе и постизању одговарајуће кохезије у одељењима, без обзира на верску и етничку припадност деце (Станојевић, 2011), следствено временом доводи до промена у друштвеној сфери. Изменом начина организације и реализације наставних активности и померањем наставног процеса ка сарадничком приступу остварује се интеракција и међувршњачка медијација кроз успостављену мрежу социјалне подршке, пре свега на релацији ученик–ученик. Социјална подршка би требало да постане релевантан и конзистентан систем свих оних који заједно решавају задатке при чему стреме истим циљевима и он би истовремено требало да интегрише пријатељство с једне стране и социјалне односе, с друге стране (Roeders, 2003, 47). На потребу имплементације сарадничког учења, као модела социјалне интеграције, указује чињеница да се на тај начин у школи и учионици одвија педагошка комуникација и интеракција која доводи до повећања индекса интегрисаности и смањења интер и интравршњачких конфликта. Такође, настава центрирана на ученика може помоћи у процесу прилагођавања персоналних с групним интересима (Van Lange, Carsten, 2003, 291-315).

Контекст сарадничке радне околине и међусобне упућености ученика, захваљујући чешћим контактима деце показује се, према истраживањима, као повољан педагошки амбијент за усавршавање њихових интерперсоналних вештина и стварање топлије, пожељније социјалне атмосфере. Он омогућава да се ученици осећају прихваћенијим јер се у атмосфери социјалне међузависности ученика (примање и давање – "интерперсонално сусретање") подстичу позитивна осећања (ментални и емоционални афинитет). Зато се сараднички однос, генерално, захваљујући позитивним структурама емоционалних односа сматра видом побољшања интерперсоналних и емоционалних компетенција ученика (Сузић, 2000, 9).

„Режирањем“ стратегије узајамног деловања и тимског рада ученика, код њих се у већој мери подстичу развој социјалног интересовања, сазнање и примена етичких норми и тиме наглашеније развија међусобно уважавање, осећање и култура заједништва. Наиме, овакав природни педагошки амбијент израженије и непосредније интерперсоналне комуникације поспешује њихово ближе и боље упознавање и успешнији рад, атмосферу узајамног прихватања. Због веће међусобне упућености при извршавању обавеза и учењу, код ученика се у већој мери јавља отвореност, спремност за размену, узајамно помагање, културно понашање, високо развијено осећање групне припадности.

Ова могућност проширивања и продубљивања социјалних веза и односа гради личност и аутономију ученика, доприноси њиховом позитивнијем међусобном процењивању и доживљавању, ублажавању евентуалних тензија, неспоразума, тражењу прихватљивих решења, односно, отклањању узрока могућих сукоба и агресивног деловања.

Постоје бројни истраживачки докази о доследном позитивном утицају сарадничких искустава на интерперсоналне односе ученика. Једно од првих истраживања (Deutsch, 1949, према Deutsch, 2000) показало је да структуре сарадничког учења доводе до веће хармоније међу људима. Према мета-анализи бројних истраживања (Roeders, 2003, 54-55), сарадничким учењем развија се способност сарадње са другима, доприноси већем испољавању интерперсоналне привлачности и лакшем прихватању међусобних утицаја (Johnson, Johnson & Holubec, 1993), унапређивању међуполних и међурасних пријатељстава, интерперсоналне атракције, социјалних вештина, преузимању социјалне перспективе другог (Johnson, Johnson & Maruyama, 1983; Gillies, 2000), унапређивању алтруистичког понашања деце (Johnson & al., 1976). Њиме се, захваљујући повезаности при извршавању заједничких обавеза, постижу повољнији односи међу децом – боље прихватање и веће поверење (Slavin (1980; 1987) и Marantz (1988)). Johnson и Johnson (1978) налазе да се на овај начин развијају позитивнији ставови ученика према хетерогености вршњака (пол, способности, етнички или културално), према конфликту, школи и наставницима. Оно омогућава поштовање различитости (друге расне и етничке групе, хендикепирани) (Slavin, 1983; Slavin, 1995), да се превазилазе социјалне предрасуде, склапа више пријатељстава (Lamberigts et al., према Roeders, 2003; Johnson & Johnson, 1989), олакшава интеграција деце у школе и остваривање подношљивијих односа у мултиетничким и мултикултурним групама. Појачаном комуникацијом може се побољшати социјални статус ученика (одбачена или занемарена деца), што помаже у смањењу школских проблема (Garpmann & Oswald, 1985), социјалних проблема – одбацивања (Roeders, 2003) и потенцијалних опасности од деликвентних облика понашања (Hartley, 1976, према Slavin, 2002:118). Структуре међузависних задатака и активности резултирају одговарајућим социјалним понашањем, повећањем способности преузимања улоге другог, испољавања емпатије, групне солидарности, развијања дружељубивости између ученика.

Дакле, сарадничким условима рада стварају се услови за прихватање разлика и квалитетнију интеракцију национално хетерогених вршњака. Истраживачки докази потврђују да се оваквим начином рада унапређују позитивни ставови према хетерогеним вршњацима (између осталих, и различитих етничких група јер сарадничка међузависност доводи до редукције унутаргрупног и међугрупног непријатељства и тензија). На пример, истраживање утицаја тимских игара на међурасну интеракцију (De Vries i Edwards, према Крњајић, 2002, 82) показало је позитивне ефекте на смањење расних

предрасуда. Посебно у мултиетничким срединама, сараднички рад доноси интеракцију, размене, уклањање граница, реципроцитет и истинску емпатију, поштовање и солидарност ученика различитих култура. Заједничким учењем ученици стичу способност сарадње и свест усмерену на прихватање и интегрисање мањинских група и схватање ирационалности „грубе“ доминације већине у разреду и школи. Наиме, овакав рад смањује комуникационе баријере, а тиме и међусобне проблеме који се могу јавити у свим облицима наставних и ненаставних комуникација у школи, а који иначе могу оставити дуготрајне последице на понашање деце. Као превентивна активност "мешања" ученика, њиме се изграђује интеркултурално васпитање и спречавају предрасуде и декултурација.

Евидентно је да сарадничко учење има изузетан утицај с обзиром на чињеницу да облици социјалног учења по моделу у школском контексту битно обликују процес социјализације и васпитања уопште – усвајање ставова, вредности и укупно понашање младих (Станојевић, 2011). Стога, овакав едукативни дискурс са васпитним утицајима адекватно садржајно испуњеним и усмереним на сагледавање могућности и предности међукултурне комуникације, позитивног односа према културним различитостима и вредностима, представља пут укључивања образовних институција у решавање друштвених проблема.

Испитивање интерперсоналних односа ученика у контексту наставних стратегија

Имајући у виду да развој интеркултуралног и интерперсоналног разумевања у великој мери зависи од социјалних контаката и односа деце, на њима смо се овде посебно задржали. Како је подлога интеркултуралног васпитања сараднички рад ученика, као и због бројних, доследно позитивних, истраживачких налаза утицаја сарадничких наставних ситуација на социоемоционални развој и односе ученика, занимали су нас ефекти ове стратегије наставног рада у условима наших школа. Овде ћемо приказати резултате социометријског испитивања ученика 12 одељења четвртог разреда три градске и једне приградске основне школе у Врању, које је аутор обавио 2008. године (пре и после примене шестомесечног експерименталног програма) у контексту њиховог сарадничког учења и у оквиру класичног амбијента наставе и учења. Ученици су бирали пет ученика за заједничко учење (као критеријум избора), везано за његову реализацију различитим наставним стратегијама – сарадничким учењем у паровима и групама и традиционалним начином рада (индивидуално-компетитивним по структури циља и природи интеракције међу децом).

Иницијално стање интерперсоналних односа (групни односи, интеракција чланова одељења, социјална адаптираност (прихваћеност и одбаченост), степен другарства и афирмације (положаја) ученика) показало је доста уједначене социјалне слике одељења унутар свих школа. Добијеним „друштвеним мапама“, идентификацијом вршњачке преференције и квантификацијом вршњачког статуса, жељени, антиципирани избор ученика послужио је, посебно учитељима Е одељења (парови и групе), у обезбеђивању примереније педагошке акције – адекватнијег формирања партнерских и групних структура ученика ради њиховог сврсисходног функционисања.

На финалном социометријском испитивању у основној школи „**Доситеј Обрадовић**“ индекс групне кохезије (ИГК одељења $E_1=0,400$, ИГК $E_2=0,357$ и ИГК одељења $K=0,289$) и разлике фреквенција по категоријама позитивних бирања, на основу χ^2 (29,025) на нивоу 0,048, иако горњег прага статистичке значајности, указују да је припадност групи значајно детерминисала кретање социјалних односа у одељењима Е група у позитивном смеру, у односу на иницијално мерење и у односу на одељење К групе. И делимична структурна анализа података показује да се афективна структура Е група одликује већим привлачењем између чланова тих група (нема изолованих ученика), што упућује на постигнуту компактност тих одељења у односу на одељење К групе, које се одликује знатном поларизацијом ученика (има изолованих, али и „старова“). Дакле, виши ниво остварених позитивних вршњачких номинација одељења Е група може да значи да је сарадничко учење допринело унапређењу социјалних вештина ученика тих одељења, тј. да су постали толерантнији, увиђавнији, солидарнији, а њихови међусобни односи усклађенији и успешнији, при чему треба имати у виду да у одељењима има деце ромске националности.

У основној школи „**Вук Караџић**“, разлика фреквенција по категоријама броја позитивних бирања између одељења, на основу вредности χ^2 (25,210), на нивоу 0,066 (нешто изнад горње границе), делимична структурна анализа резултата и индекс групне кохезије E_1 (парови) ИГК=0,323, E_2 (групе) ИГК=0,293, К (фронтално) ИГК=0,196, указују на приближно постојање статистички значајне разлике броја остварених бирања.

У основној школи „**Радоје Домановић**“, вредност χ^2 (32,620) и ниво статистичке значајности (0,019) указују на значајну разлику у броју остварених бирања, као и ИГК између третираних одељења (E_1 ИГК=0,347, E_2 ИГК=0,288, К ИГК=0,245), у смислу вишег нивоа хомогености унутар одељења Е група.

На финалном мерењу у приградској основној школи „**Предраг Девеџић**“, у оба Е одељења остварен је индекс групне кохезије ИГК=0,352, а број позитивних номинација је нешто виши у односу на иницијално мерење (E_1 /ИГК=0,300, E_2 /ИГК=0,268). У К одељењу, на финалном мерењу, забележен је пад са ИГК=0,315 на ИГК=0,278. Вредност χ^2 (25,220) и ниво стати-

стичке значајности (0,193) указују да наведене разлике између одељења нису статистички значајне. Ипак, с обзиром на то да је у овој школи велики број ученика ромске националности, да елементи структурне анализе, број позитивних номинација и вредности ИГК показују допринос сарадничког учења у подизању нивоа развијености социјалних веза у одељењу у поређењу са традиционалним начином наставног рада, постигнут је значајан успех на овом плану.

Презентовани показатељи показују позитивне промене у социјабилности и квалитету социјалних односа ученика Е одељења након њиховог шестомесечног сарадничког рада. Сарадничко учење се, из перспективе самих ученика, показало као агенс побољшања интерперсоналне атракције и комуникационих мрежа ученика унутар Е одељења. Директни контакти и сарадничко деловање, у односу на традиционални рад, позитивније су утицали на социјалне перцепције и статусе ученика, на њихово самопотврђивање и тиме, постизање бољих међусобних односа јер од степена хомогенизованости одељења зависи укупно социјално понашање ученика. Дакле, постигнуто компактније обликовање разредне целине – виши ниво интегрисаности одељења, значи да су се побољшали унутаргрупни односи (позитивнији ставови према већем броју ученика, боље међусобно прихватање, остваривање заједништва) и да се истовремено смањују социјални проблеми у одељењима.

Обезбеђивање сарадничких услова довело је до демократске интеграције различитих начина мишљења и задовољавања дечје потребе за комуницирањем и социјалним успехом. Социјални статус ученика Е одељења се повећао захваљујући спонтаном и сврсисходном удруживању у привлачне, мање партнерске и групне одељењске структуре, њиховим повременим изменањем, отварањем нових процеса интеграције, што је доприносило кохезивности целог одељења. Услед нужности ширења социјалних „поља“ ученика, динамичне и вишесмерне комуникације, међусобне сарадње, солидарности, побољшавао се степен прилагодљивости и осигуравало место сваком ученику у одељењу (прилика да испољи све своје квалитете). На тај начин су и изоловани појединци, својом активнијом улогом, имали прилику да се промовишу у неком сегменту рада групе, да се укључе у заједницу, помогну функционалне улоге, популарности и поверења у групи, да стекну осећај достојанства и тиме се чувају од социјалних поремећаја. У случајевима слободног удруживања посебно може да долази до изражаја интегративно доживљавање, дубље социјално повезивање и међусобно прожимање ученика – присне другарске везе и емотивни односи.

Зато се сараднички структурисане наставне ситуације „лицем у лице“, због ангажованијег учења, међусобне помоћи и подршке, јављају као примарна снага промоције и пружају широке кохезионе могућности јер подстичу интеракцију, а онда и интеграцију у групи (Станојевић, 2010). Таква наставна клима доводи до побољшања међусобних односа ученика јер делује превен-

тивно и интервенишуће у случајевима постојања дезинтеграционих и дисруптивних снага и појава – различитих конфликта у одељењу.

Показало се да је овакав начин организације наставног процеса – ситуација заједничког рада и циља, са обавезом индивидуалног доприноса и одговорности свих ученика, суптилан начин да се код ученика развија свест о пожељности отворених, свестраних односа и формирања позитивног јавног мњења у одељењу. Како сарадничку интеракцију прати појава подстицања међуличне наклоности ученика, снажне социјалне везе, сличне социјалне вредности, може се рећи да је примена сарадничког учења утицала на развијање позитивне климе и „тенденцију да се буде заједно“ у групи–одељењу. Добијена позитивна структура социјалних (емоционалних) односа је показатељ адекватности педагошке стратегије и повољан услов унапређења заједничке делатности и живота одељења.

Закључно разматрање

У околностима вишекултуралног друштва какво је наше, наставнике све израженије притишћу проблеми практичног педагошког поступања у школама. Како се у модерним плуралним културама пожељне вредности не могу више третирати као саме по себи оствариве, нити је могуће решавати кризе васпитања истим средствима као у хомогеним културама (Medveš, 2007), школа, у том смислу, треба да помогне у развијању зрелости и солидарности ученика, доприносећи, тиме, одржавању и даљем развоју друштва. Таква настојања морају да буду уткана у вредносни систем школе јер је евидентно да се њој данас све више „препушта“ брига за васпитање младих, чиме васпитни задаци школе годинама постају све већи. Она то може, само, ако се живот и рад у њој и сами одвијају према демократским правилима игре, ако се увежбавају пожељне врлине и показује нулта толеранција према насиљу међу ученицима.

Познато је да школа утемељује ваљаност и обавезност демократске културе целокупним својим деловањем. Сходно томе, најпре, креатори образовне политике – предузимањем одговарајућих мера у циљу интеркултуралног експлицитног вредносног васпитања (о упућивању ученика брину наставници), треба да теже таквој оријентисаности савремене младе генерације. Али, школа то чини и својим „кућним наставним програмом“, скривеним курикулумом, чиме се „иза позорнице“ откривају социјално релевантни ставови (Gudjons, 1994:211). Зато школа, својом организацијом, и наставници својим деловањем треба да утичу на емоционалну климу која подупире васпитање за интеркултурално понашање. Наиме, консеквенце за поступање с децом у школи су такве да претпостављају школу која пружа смисао заједни-

чком суживоту бројних „различитости“, која такве вредности и норме живи као узор и чини их обавезнима, стварајући амбијент за „добро групно осећање“ свих у њој. Кључно је на том путу да се бира плурализам путева и стилова, спремност на толеранцију према индивидуалности других и позивање на позитивно прилагођавање уместо на маргинализовање у школским колективима.

Да би се остварио адекватан школски контекст за интеркултурално васпитање, неопходно је стицати знања повезано са живим социјалним искуством. Зато, наставников задатак није да поучавањем преноси садржајно-морална уверења, већ да ствара претпоставке за моралне дискурсе у својим одељењима (Edelstein, 1986, према Terhart, 2001:182). Дакле, уместо дидактизирања, на организацијском нивоу школе треба стварати одговарајуће вредносно окружење. Вредности на основу којих треба да се управља смисаони критеријум наставних активности су солидарност, међуљудско суживљење, комуникација, ангажман за друге. Због тога, веома је важно да наставник, што чешће, омогућава ученицима конкретно деловање на основу универзалних алтруистичких начела, ради доживљавања вредности заједничког живљења и јачања осећаја властите вредности. Осим наглашенијег истицања етичких принципа дидактичким вођењем линија наставе на принципима интеркултурализма као „црвене нити“ васпитно-образовног процеса, стварање адекватног социјалног контекста за алтруистички однос према „различитостима“ посебно је успешно интензивнијом применом сарадничких форми рада и учења ученика, као пожељних модела социјалног учења.

Оваквим омогућавањем њихове активне позиције „простора за сусретање“ у наставном раду, нарочито имајући у виду њихове социо-културне посебности, веома ефективно се доприноси вредносном формирању ученика с аспекта неговања интеркултурализма. И научни и интуитивни педагошки концепт наставниковог рада логично подразумева неопходност обезбеђивања прилика за међусобно упознавање ученика, привлачење пажње и истицање њихових посебности и вредности, ради стимулације њиховог афективног филтера и остваривања заједништва у одређеном друштвено-културном контексту (Станојевић, 2010). У том смислу, сарадничке форме рада ученика, као природни радни и животни оквир процеса искуственог интерперсоналног и интеркултуралног учења, релативно су једноставне организацијске могућности са значајним педагошким претпоставкама. Њима се веома успешно стимулише комуникација и међусобно приближавање деце различитих националности, вера и култура од најранијих узраста, респектовање културалне својеврсности вршњака, толеранција према различитости свих врста.

Учећи на овај начин, ученици уче о туђим културама самеравањем своје са другом културом и сазнају сопствену, развијају толеранцију и разумевање различитости. Уопште, заједнички интереси и усмереност ка истом циљу бришу разлике, одстрањују препреке које раздвајају, искључују агресивне елементе, индивидуалну изолованост у одељењу јер окрећу и упућују ученике једне другима, чиме постају и обавезни свима. Зато, такав контекст

поучавања и учења може, сам по себи, бити средиште пожељног развоја ученика у смислу интеркултуралног и, уопште, алтруистичког васпитања, чиме они могу са успехом да одговоре основним захтевима живота у модерном грађанском друштву.

Приказано истраживачко интересовање промовише вредности сарадничке наставне културе, као научног погледа на начин школског живота и свести о потреби за пожељнијим наставним деловањем. Сходно реченом, организација наставе кроз заједнички рад ученика је незаобилазна стратегија са специфичном улогом у изградњи пожељне школске стварности у сваком друштву. Њоме се обезбеђује и очување културних идентитета и формирање интеркултуралних компетенција припадника различитих група у незаустављивим и неопходним околностима осавремењавања друштва и прихватања нових, универзалних културних вредности. Примена сарадничких форми рада представља пут одмерених и квалитетних промена у образовању за друштво будућности – друштво које учи о себи и о уважавању разлика као повезујућој вредности која обезбеђује мир и просперитет у својим и ширим оквирима. То овом типу наставног деловања и стварања повољног социјалног миљеа даје посебну актуелност јер може свим актерима наставе да омогући усвајање и неговање вредности интеркултурализма, као саставног елемента вредносног система.

Кључ овакве пожељне наставе, у којој би се ученици на једноставан начин учили заједништву сваке врсте, представља наставничково познавање вредности различитих стратегија, његово методичко стваралаштво и иницијативност. Дакле, наставне стратегије могу бити моћно подстицајно средство само у рукама стручних, креативних и инвентивних наставника, наставника нове дидактичке културе. А она је незамислива без њиховог трајног професионалног усавршавања и чвршћег педагошког утемељења.

Литература

- Arts and Cultural Education at School in Europe* (2009) Brussels: Education, Audiovisual and Cultural Executive Agency.
- Banks, J. A. (1997) *Multicultural education: Characteristics and goals*. New York: John Wiley&Sons, Inc.
- Bedeković, V. (2011) Interkulturalna kompetencija cjeloživotnog obrazovanja nastavnika, *Pedagogijska istraživanja*, 8 (1), 139–151.
- Deutsch, M. (2000) Cooperation and Competition; in: M. Deutsch, P. Coleman (ed.): *The Handbook of Conflict Resolution* (21–41). San Francisco: Jossey-Bass Publishers.

- Gillies, R.M. (2000) The maintenance of cooperative and helping behaviours in cooperative groups, *British Journal of Educational Psychology*, Vol. 70, No. 1, 97–111.
- Gudjons, H. (1994) *Pedagogija: temeljna znanja*. Zagreb: Educa.
- Hentig, H. (1991) Die Schule neu denken. In: *Neue Sammlung*, H3, S. 436–448. Hrvatić, N. i E. Piršl (2005) Kurikulum pedagoške izobrazbe i interkulturalne kompetencije učitelja, *Pedagogijska istraživanja*, 2 (2), 251–266.
- Hrvatić, N. (2011) Interkulturalni kurikulum i obrazovanje na manjinskim jezicima, *Pedagogijska istraživanja*, 8 (1), 7–18.
- Jelačić, S. (2011) Specifičnosti i značaj interkulturalnog obrazovanja u savremenim društvima, *Norma*, 16 (1), 9–20.
- Johnson, D.W. & al., (1976) Effects of cooperative versus individualized instruction on student prosocial behavior, attitudes toward learning and achievement, *Journal of Educational Psychology*, Vol. 68, No. 4, 446–452.
- Johnson, D. & R. Johnson (1978) Cooperative, competitive and individualistic learning, *Journal of Research and Development in Education*, Vol. 12, No. 1, 3–27.
- Johnson, D.W., R.T. Johnson & G. Maruyama (1983) Interdependence and interpersonal attraction among heterogeneous and homogeneous individuals: a theoretical formulation and a meta-analysis of the research, *Review of Educational Research*, Vol. 53, No.1, 5–54.
- Johnson, D.W. & R.T. Johnson (1989) *Cooperation and competition: Theory and research*. Edina (MN): Interaction Book Company.
- Johnson, D., R. Johnson & E. Holubec (1993) *Circles of learning: cooperation in the classroom*, 6th. ed Edina, Minnesota: International Book Company.
- Kauffman, J.M., (2001) *Characteristics of emotional and behavioral disorders of children and youth* (7 th ed.). Upper Saddle River, Nj: Merrill Prentice Hall.
- Krappmann, L. & H. Oswald (1985) Über die Schwierigkeit zu helfen-ein Bericht aus Kinderwelt, *Pädagogik*, 6.
- Крњајић, С. (2002) *Социјални односи и образовање*. Београд: ИПИ и Виша школа за образовање васпитача.
- Marantz, M. (1988) Fostering prosocial behavior in the early childhood classroom: Review of the research, *Journal of Moral Education*, Vol. 17, No. 1, 27–39.
- Medveš, Z. (2007) Vzgojni koncept na razpotjih sodobnosti, ugotovitve in predlogi mednarodne znanstvene konference. *Sodobna pedagogika*, 58/2, 227–232.
- Mesić, M. (2006) *Multikulturalizam: društveni i teorijski izazovi*. Zagreb: Školska knjiga.
- Опић, S.(2000) Učestalost manifestiranja oblika rizičnog socijalnog ponašanja učenika osnovne škole. *Zbornik učiteljske akademije u Zagrebu*, 2 (1/2), 35–43.
- Robinson, K. & L. Aronica (2009) *The element*. London: Penguin books.

- Roeders, P. (2003) *Interaktivna nastava*. Beograd: Institut za pedagogiju i andragogiju Filozofskog fakulteta u Beogradu.
- Slavin, R.E. (1980) Cooperative learning, *Review of Educational Research*, Vol. 50, No.2, 315–342.
- Slavin, R.E. (1983) *Cooperative learning*. New York: Longman.
- Slavin, R.E. (1987) Developmental and motivational perspectives on cooperative learning: a reconciliation, *Child development*, Vol.58, No. 5, 1161–1167.
- Slavin, R.E. (1995) *Cooperative Learning: Theory, Research and Practice*, 2nd ed. Boston: Allyn & Bacon.
- Slavin, E.R. (2002) Cooperative Learning in Elementary and Secondary School, *Education and Sociology An Enciclopedia*, Levinson, D.L. (ed.). New York, London: Routledge Falmer.
- Станојевић, Д. (2010) Социјална самоевалуација ученика у светлу наставних ситуација сарадничког учења, *Годишњак Учитељског факултета у Врању*, (1), 111–131.
- Станојевић, Д. (2011) Савременом наставном културом до алтруистичке оријентације школе, *Годишњак Учитељског факултета у Врању*, (2), 61–74.
- Сузић, Н. (2000) Утицај кооперативног учења на развој интерперсоналних способности и емоционалности; у: Сузић, Н. (уред.): *Интерактивно учење II* (9–47). Бања Лука: Министарство просвете РС и УНИЦЕФ.
- Terhart, E. (2001) *Metode poučavanja i učenja*. Zagreb: Educa.
- Van Lange, P. & Carsten, D. (2003) Socijalna interakcija: suradnja i natjecanje. U: Hewstone & Stroebe (edit.): *Uvod u socijalnu psihologiju: Europske perspektive* (291–315). Zagreb: Naklada Slap.

Dragana Lj. Stanojević
University of Niš
Pedagogical Faculty
Vranje

TEACHING STRATEGIES AS CONTEXT OF INTERCULTURAL EDUCATIONAL CONCEPT

Abstract: The paper discusses the possibilities of teaching strategies of students collaborative work in creation of intercultural educational concept in school by improving interpersonal students' relationships. We proceed from the understanding that the social circumstances of organisational basis of teaching are the framework that will be installed in intercultural

education. Collaborative learning as a qualitatively different approach to school work - demanding, but more democratic style of teaching, opens the perspective of education in a new, intercultural way, seeking respect for the student's identity and individuality and their positive relationships. Such work affirms learning as a reciprocal action in small and larger groups in which they gain experience and understand the necessity, benefits and conditions for cooperative work.

In this paper will be presented and the results of sociometric tests performed in the context of cooperative and traditional teaching and learning environment, the scope of application of the six-month experimental program, with students of the fourth grade of elementary school. Data should show what is, from the perspective of the students themselves, the movement of social relations in the departments and their cohesiveness, thus indicating the influence of the applied teaching strategies on the social dimension of the development of students, among other things, as a factor in building a culture of interculturalism.

Keywords: Teaching Strategies, Collaborative Learning, Interpersonal Relationships, Intercultural Education.

Гордана Стојић

УДК 331.5:316.647.82

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Ниш

Прегледни научни рад

ТЕОРИЈСКИ ПРИСТУПИ ПРОУЧАВАЊУ ДИСКРИМИНАЦИЈЕ НА ТРЖИШТУ РАДА⁴²

Сажетак: Положај различитих група и дискриминација на тржишту рада предмет су интересовања различитих наука и јавних политика због значаја који рад има за благостање појединца. Неједнак положај припадника различитих група на тржишту рада може да буде резултат дискриминације која се одвија пре уласка на тржиште рада и дискриминације која се одвија на самом тржишту рада. Управо овај други вид дискриминације предмет је рада. Дискриминација на тржишту рада односи се на неједнак третман појединаца у погледу запошљавања, зарада, могућности усавршавања и напредовања. У раду ће бити приказане економске теорије којима се објашњава дискриминација на тржишту рада и указано на њихову релевантност за социолошка истраживања дискриминације.

Кључне речи: тржиште рада, дискриминација, маргиналне групе, економске теорије.

Увод

Иако се тржиште рада може посматрати као и друге врсте тржишта на коме влада конкуренција између оних који продају радну снагу, оно има своје специфичности. На положај на тржишту рада појединих група радника не утичу само њихово образовање, степен обучености, радно искуство и мотивација за рад већ и низ друштвених обележја – пол, старост, раса, етничка припадност, хендикепираност. Успостављени односи моћи у друштву преносе се

⁴² Рад је урађен у оквиру пројекта *Традиција, модернизација и национални идентитет у Србији и на Балкану у процесу европских интеграција* (179074), који реализује Центар за социолошка истраживања Филозофског факултета Универзитета у Нишу, а финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

и на тржиште рада – маргинализоване друштвене групе су посебно рањиве у погледу могућности запошљавања као и врсте посла који могу да добију (висине зарада, услова рада и могућности напредовања). У том смислу можемо да говоримо о системским механизмима којима се шансе на тржишту рада неједнако расподељује на различите друштвене групе.

Положај различитих друштвених група на тржишту рада предмет је већег интересовања у друштвеним наукама последњих неколико деценија. У социологији се у оквиру теорија стратификације које полазе од занимања настоји да се објасне механизми који доводе до облика диференцирања на основу расе, етничитета, рода (Grusky 1994); истраживања социјалне искључености последњих деценија усмеравају се на положај на тржишту рада различитих група као једну од димензија искључености. У економији класична теорија понуде и потражње и маргиналне продуктивности не успева да објасни разлике у зарадама између радника који припадају различитим групама, па се јављају различите теорије које покушавају да открију механизме који делују како на страни понуде тако и са страни потражње радне снаге. Проблем положаја различитих друштвених група на тржишту рада јавља се као гранични проблем између социологије и економије; иако постоје разлике у приступима, обе науке користе теорије које су развијене у другој науци (нпр. теорија људског капитала). Два најчешће истраживана проблема су разлике у зарадама и разлике у шансама за запошљавање (разлике у стопама незапослености и доступности одређених послова).

Предмет рада јесу теоријска објашњења неједнаких шанси на тржишту рада припадника маргиналних група. У литератури и политици тржишта рада преовладава употреба термина "рањиве групе". Појам рањиве групе се односи на групе које имају систематски лошије показатеље тржишта рада (стопа учешћа, стопа запослености, стопа незапослености, удео рањиве запослености) у односу на укупно становништво радног узраста (Арандаренко 2011: 36). Њихов неповољан положај може да буде последица дискриминације, али може да буде и последица карактеристика делатности или привредне ситуације у одређеном региону (положај samozапослених, руралног становништва и тако даље).⁴³

Примена појма маргиналне друштвене групе омогућава да се групним карактеристикама објасни неповољан положај појединих друштвених група на тржишту рада. Маргиналне групе се јављају као производ дискриминације; оне су „заправо колективни аутсајдери, константно и систематски дефаворизовани у расподели друштвених ресурса“ (Благојевић 1991: 26). Наводећи карактеристике ових група, Марина Благојевић истиче, пре свега, да оне имају групно обележје. „Маргиналне групе не сачињавају индивидуе одређених друштвених карактеристика, већ постојање саме маргиналне групе одређује третман карактеристика појединца који јој припада. Није сличност индиви-

⁴³ О рањивим групама и рањивој запослености опширније у Арандаренко 2011: 36-39.

дуалних положаја та која одређује постојање маргиналних група, већ су групне карактеристике те које одређују положај индивида“ (1991: 27). Од стране већине занемарују се унутаргрупне разлике па се маргиналне групе посматрају као хомогене. Следећа карактеристика маргиналних група јесте њихова друштвена видљивост – издвајање припадника поједине групе се врши на основу лако уочљиве различитости, на основу одређених физичких особина тако да се дискриминација често оправдава „биолошким“ разлозима. Физичка различитост олакшава дискриминацију и онемогућава појединцима да се ослободе своје „стигме“; такође, она помаже да се интериоризује свест о властитој инфериорности припадника маргиналних група која је појачана деловањем доминантне културе и маргиналне поткултуре; маргиналност се схвата као датост којој се не може супротставити. Њихов статус се од стране већине рационализује као одраз приписаних карактеристика, а сами припадници маргиналих група усвајају понашање прилагођавања да би се помирили са својом ситуацијом (Nagalambos, Holborn 2002: 180). У различитим периодима тежишта дискриминације се померају чиме се ове групе доводе међусобно у конкурентски положај. Маргиналне друштвене групе имају значајну политичку и економску улогу. У првом случају линије дискриминације пресецају класе/слојеве, смањују унутарслојну солидарност и тако смањују могућности избијања сукоба на нивоу глобалног друштва. Њихова економска улога се посматра у смислу обезбеђивања јефтине радне снаге. Тако Волерстин говори о сексизму и расизму као идеологији која омогућава репродукцију радне снаге у капитализму. Расизам је “идеолошко оправдање хијерархизације радне снаге и дубоке неједнакости у расподели” (Wallerstein 1990: 83). Поред тога, он служи за укључивање група у њихове економске улоге и смањује снагу антисистемских покрета јер сукобљава групе сличног положаја у друштвеној подели рада. Оне конкуришу међусобно за нископлаћена, нископрестижна, несигурна радна места и обезбеђују по систем безбедну флукуацију радне снаге. Такође, оне утичу на снижавање најамнина радника (кроз повећану понуду рада, обављање друштвено непризнатог рада и слично).

Међутим, сам појам маргиналних друштвених група не објашњава механизам настајања и одржавања неједнакости на тржишту рада. Најједноставнији одговор на питање зашто различите друштвене групе имају неједнак положај на тржишту рада јесте дискриминација. „Дискриминација на тржишту рада постоји када су припадници одређених демографских група, односно етничких, верских или других мањина, који имају исте релевантне карактеристике (способност, образовање, радни стаж и искуство итд.) као припадници већинских група, изложени лошијим условима у погледу могућности запошљавања, приступа одређеним занимањима, могућностима напредовања или висине зараде“ (Арандаренко 2011: 49). Из тога следи да се радници који показују исту продуктивност третирају различито. „Дискриминација обично укључује или а) неједнак третман људи на основу личних карактеристика,

или б) праксе (као што су тестови) које имају неповољан утицај на одређене групе“ (Самјуелсон, Нордхаус 2009: 257). Дискриминација не значи само неједнак, већ и неправедан третман (Kaufman 1994: 429) јер се на различите начине одређени појединци на тржишту рада лишвају могућности да развијају своје способности, користе их на најбољи начин и остварују зараду једнаку оној коју зарађују други радници са истим способностима. Иако у социологији и политичком деловању често постоји склоност да се овај проблем сведе на дискриминацију која се заснива на предрасудама, проблем није тако једноставан јер се дискриминација одвија у области друштвеног живота у којој доминира рационално инструментално делање. Бекер (Gary Becker) је поставио основно питање: „ако две групе радника имају једнаку продуктивност, али једна група има ниже наднице, зашто предузећа у условима конкуренције која теже максимирању профита не запошљавају раднике са ниским надницама и не повећају свој профит“ (према Самјуелсон, Нордхаус 2009: 257). Предузећа која не спроводе дискриминацију би потиснула конкуренцијом дискриминаторска предузећа са тржишта што би за последицу имало изједначавање шанси на тржишту рада различитих група. Међутим, у стварности се то не дешава, неједнак положај различитих група на тржишту рада и даље опстаје па се развијају различите теорије које покушавају то да објасне.

Потребно је направити разлику између дискриминације пре тржишта рада и дискриминације на тржишту рада (Kaufman 1994: 430). Прва се односи на онемогућавање оних који су дискриминисани да развијају своје способности пре уласка на тржиште рада и може имати различите облике – лошије образовање, слабија здравствена заштита, слање синова на факултет, али не и кћери и слично. Дискриминација на тржишту рада се односи на то да људи једнаких способности добијају различите послове, могућности напредовања или плате на основу неких карактеристика које нису релевантне за обављање радних задатака. Социолози се углавном баве првим обликом дискриминације указујући на карактеристике друштвене структуре и културе који воде дискриминацији, али мање пажње поклањају самим процесима на тржишту рада који доводе до неједнакости (запошљавање, унапређивање и слично). Последњих деценија у оквиру и социологије и економије јављају се покушаји да се приликом проучавања неједнаког положаја група на тржишту рада укључе сазнања из друге дисциплине. Предмет овог рада су теорије које су развијене у економији рада којима се објашњава дискриминација на тржишту рада и њихова релевантност за социолошка истраживања дискриминације.

Кад је реч о дискриминацији на тржишту рада теоријски приступи полазе од тога да се она заснива на: 1. предрасудама, 2. тржишним силама и 3. несавршеним информацијама (Кауфман 1994: 430). Поред тога, разликујемо: 1. приступе који полазе у истраживању од понашања појединаца и предузећа на конкретном тржишту и њиховог реаговања на различите тржишне услове и 2. приступе који посматрају запослене и послодавце као групе, а не као појединце (Бечић 2014: 2014).

Предрасуде као узрок дискриминације на тржишту рада

Први аутор који се бавио дискриминацијом на тржишту рада, Гари Бекер, истиче да постоје три извора предрасуда према радницима који припадају некој мањинској групи: послодавци, други радници и потрошачи (купци или корисници услуга) (Kaufman 1994: 430–437, Cain 710–717). Бекер је својом анализом показао које последице ови облици дискриминације имају на запошљавање и зараде дискриминисаних радника. Уколико послодавац има „склоност ка дискриминацији“, он је спреман да се одрекне одређеног дела прихода да би одржао дистанцу према тој групи радника (тзв. коефицијент дискриминације), а његова висина ће зависити од величине маргиналне групе и од снаге предрасуда. Из овог објашњења следи да ће, временом, снага конкуренције довести до нестајања дискриминације јер она кошта послодавца, односно омогућава већи профит предузећима која не дискриминишу. Парадоксално овај модел предвиђа нестанак појаве коју би требало да објасни (Atgow, нав. пр. Hoffman 1986: 222). Међутим, до тога не долази, дискриминација опстаје на тржишту, а објашњење се тражи у деловању других чинилаца (постојање олигопола или регулисане индустрије, дискриминација пре тржишта рада у области образовања и обуке, периоди незапослености који снижавају цену коју послодавац мора да плати јер у тим периодима и радници из већинске групе пристају да раде за ниже зараде).

Други извор предрасуда јесу радници и ове предрасуде често делују снажније од послодавчевих зато што, прво, радници једни другима конкуришу за послове и, друго, међу њима постоје непосредни лични контакти на радном месту (за разлику од послодавца кога дискриминација кошта, али који не мора да долази у непосредни контакт са радницима из различитих група) (Kaufman 1994: 434). Уколико већина радника има предрасуде према припадницима неке маргиналне групе, њихове зараде морају да буду увећане да би компенzirале негативне последице заједничког рада. Овај облик дискриминације води сегрегацији предузећа или делова предузећа (већински радници не желе да се запошљавају уз исту зарату тамо где се концентришу радници из мањинске групе). На одржање овог облика дискриминације утиче несавршена конкуренција међу предузећима и недовољна понуда обучених радника из маргиналне групе за одређена занимања. Зато би најзначајнији облик борбе за смањење дискриминације било образовање и обука дискриминисаних радника што би омогућило да послодавац може да запосли довољно ових радника и на тај начин „принуди“ већинске раднике да због конкуренције прихвате ниже зараде.

Трећи извор су предрасуде потрошача који су спремни да плате већу цену производа да би избегли контакт са припадницима одређених дискрими-

нисаних група. Да би предузеће било конкурентно, радници из маргиналних група су принуђени да прихвате ниже зараде на основу чега предузеће може да смањи цену својих производа и услуга и тако превазиђе предрасуде потрошача. Ово најчешће води ка сегрегацији запослених при чему се радници из дискриминисаних група запошљавају на радна места где немају директни контакт са крајњим производима или са потрошачима. Овај облик дискриминације се односи, на пример, на избегавање послодаваца да запосле припаднике одређених расних група у услужним делатностима због могуће реакције корисника услуга.

Дискриминација у условима савршене конкуренције

Теорија људског капитала је доминантна теорија у савременој економији рада којом се објашњавају неједнакости у зарадама запослених. То је неокласична теорија чије су основне претпоставке: тржиште рада и тржиште производа и услуга су конкурентни, запослени се руководе интересом за остваривање што веће користи (зараде), а послодавци за остваривањем што већег профита; подразумева се да не постоје проблеми у информисаности економских актера.

Идеја о томе да се вештине радника могу посматрати као одређена врста инвестиције која треба да доноси приход као што је то случај и са капиталом, присутна је већ код Адама Смита (Adam Smith) (Schultz 1961: 2). Теорија људског капитала развијена је крајем 1950-их у радовима Шульца (Theodore Schultz), Минцера (Jacob Mincer) и Бекера и отворила је нову етапу у развоју економије и других друштвених наука. Овом теоријом вештине запослених уместо ендогених постају егзогени чиниоци у економији, односно не узимају се више као спољашњи чинилац и претпоставка, нешто што је дато, већ постају предмет економске анализе. Док су раније рад и капитал посматрани као два различита фактора производње, појам људског капитала упућује на то да се рад може посматрати као „произведено средство производње” (као што је то капитал) уграђен у људско биће, резултат намерних напора усмерених на повећање сопствене продуктивности (Hoffman 1986: 147–148).

Радници се посматрају као рационални појединци који настоје да остваре максимални приход тако што инвестирају у своје способности. Као и код сваке инвестиције, трошкови у садашњости (директни – трошкови школовања и опортунитетни – пропуштена зарада) треба у будућности да доведу до повратка улагања и остваривања већег прихода.⁴⁴ Управо је оријентација ка

⁴⁴ Поред материјалних, трошкови и користи су и нематеријалне природе. Кад је реч о трошковима, они укључују и психичке трошкове који се односе на то да учење није свима пријатна активност, а кад је реч о користима, инвестиције у образовање

будућности (садашња инвестиција доноси корист у будућности док се трошкови подносе у садашњости) једна од битних карактеристика људског капитала, за разлику од потрошње где се трошкови и користи остварују истовремено, у тренутку кад се реализује потрошња (Hoffman 1986: 150).⁴⁵ Људски капитал подразумева сваку инвестицију која у будућности може да доведе до повећања прихода. Најчешће се разматрају образовање и обука на послу, при чему се истраживања углавном концентришу на утицај формалног образовања на ниво зарада јер постоје методолошки проблеми у мерењу утицаја обуке на радном месту. Веза између образовања и зарада објашњава се растом продуктивности коју омогућава виши ниво образовања. Разлике у приходу се онда објашњавају као резултат различитих инвестиција пре запошљавања (образовање) и током рада (обука и усавршавање).

Теорија људског капитала омогућава да се објасне неке разлике на тржишту рада међу различитим групама. Инвестирање у образовање је повезано са старосним добом и континуитетом запослености: с обзиром на то да се улагање у образовање посматра у односу на будућу зарату, млади ће бити спремнији да улажу у образовање јер је дужи временски период у коме ће радити и тако остварити већу корист. Уколико постоји образац каријере жена да оне повремено напуштају тржиште рада због неге деце и слично, онда ће њихова спремност на улагање у образовање бити мања. На одлуку да ли ће се појединац определити за даље школовање или ће се запослити утиче још неколико чинилаца: доступност и цена средстава за школовање – богатство породице, кредити, рад уз школовање и слично; затим, способности појединца јер ће појединци који имају мање способности имати веће трошкове (за додатне часове и слично). Поред понашања појединца, теорија људског капитала се примењује и на понашање предузећа – одлука послодавца о томе којим радницима ће бити омогућена обука на радном месту и усавршавање утицаће на количину људског капитала појединца и група, а тиме и на њихове зараде, могућности да задрже или нађу нови посао. Поред тога, дискриминација на тржишту рада води мањим зарадама па је и мањи подстицај код припадника дискриминисаних група да додатно улажу у образовање (његову дужину и квалитетније школе) јер не очекују да ће се инвестиција вратити (Kaufman 1994: 322–326, Hoffman 1986: 161).

Теорија људског капитала објашњава како постојање разлика у зарадама тако и размере тих разлика међу појединцима и друштвеним групама. У основи ове теорије јесте претпоставка да образовање повећава продуктивност

доводе до радних места са бољим условима рада, а образовање доноси и различите позитивне нетржишне користи – утицај на здравље, квалитет слободног времена као и уживање у самом процесу учења (Hoffman 1986: 159).

⁴⁵ Ова карактеристика људског капитала је значајна за социолошка истраживања јер су временске оријентације део културе једног друштва и поткултура друштвених група.

и зато доноси веће зараде: додатно школовање опрема појединце општим способностима и специфичним знањима која престављају „алате“ којима се повећава продуктивност а послодавци су спремни да додатно плате за те њихове вештине (Kaufman 1994: 335). По овом схватању довољно је посматрати понуду рада да би се могле објаснити разлике у зарадама. Неједнак положај различитих група на тржишту рада посматра се као последица неједнаког улагања у људски капитал, пре свега образовање (Schultz 1961: 4, 14).

Теорија људског капитала критикована је са неколико аспеката. Марксистички истичу да она прикрива стварни конфликт интереса између радника и капиталиста. Социолошка критика економског приступа заснива се на указивању на ограничености методолошког индивидуализма и концепта *homo economicus*-а може да се примени и на ову теорију. Кад је реч о неједнакостима на тржишту рада, ова теорија не успева да објасни зашто људи истих квалификација бивају различито третирали. Друштвена последица примене теорије људског капитала јесте ширење схватање по коме се сваки појединац на тржишту рада посматра као лични предузетник који улаже у себе као мало предузеће и одговоран је за своју судбину на тржишту, чиме се аболирају економски и друштвени чиниоци који утичу на економско благостање људи.⁴⁶

Несавршена конкуренција као извор дискриминације

Теорија људског капитала полази од претпоставке о савршено конкурентном тржишту рада. Међутим, модел тржишта рада је разрађиван и усавршаван да би могао адекватно да репрезентује чињеницу да радници различитих квалификација и различитих делатности раде практично на различитим тржиштима (нпр. лекари и модни креатори раде на одвојеним тржиштима), односно да на тржишту рада не постоји укупна понуда рада која обухвата све који продају радну снагу и да не постоји конкуренција међу свим учесницима истовремено (Самјелсон, Нордхаус 2009: 252). Ова идеја се развија прво у оквиру учења о неконкуришућим групама на тржишту рада у радовима Мила (John Stuart Mill), Маршала (Alfred Marshall) и других (Бечић 2014: 225, Marshall 1998: 358, Loveridge, Mok 1980: 376–384). Маршал је сматрао да је

⁴⁶ Са вредносног становишта теорија је критикована у смислу да је неприхватљиво поистовећивање људских бића са капиталним добрима (као што ни рад не може да се посматра просто као роба). Одговарајући на ове оптужбе, оснивач ове теорије Шулиц је указао да појам људског капитала заиста има конотације које указују на третирање људи као материјалног богатства, слично власништву, што је у супротности са вредностима модерног друштва. Међутим, он истиче да, поред тога што овај појам има аналитичку вредност, он није у супротности са људским вредностима јер улагањем у себе људи повећавају своје могућности избора и побољшавају своје благостање (Schultz 1961: 2).

тржиште рада подељено према занимањима, индустријским гранама и географским подручјима. Тржишта рада према занимањима настају као последица поделе рада која повећава специјализацију радника тако да они не могу да прелазе из једног занимања у друго занимање које захтева другачије вештине и улагање у обуку, чак и ако раде у оквиру исте организације (на пример, лекари и медицинске сестре). Радници на једном тржишту рада ограничавају приступ другим радницима на то тржиште тиме што одређују услове за улазак на њега (на пример, утврђивањем минимума квалификација и искуства неопходних за обављање одређеног занимања) и тако могу да утичу на висину својих зарада. Друга врста тржишта одређена је према географским подручјима (локално/регионално тржиште рада) јер ни радници ни послодавци не могу да мењају локацију без додатних трошкова. Тржишта према индустријским гранама настају зато што се у одређеним делатностима захтевају посебне вештине и дуготрајна обука. Иако теорија о неконкурентним групама на тржишту рада објашњава разлике у зарадама и нивоу запослености, могло би се очекивати да ће, дугорочно, улазак и излазак са тржишта рада смањити разлике (број оних који се специјализују за занимања која су мање тражена и мање плаћена временом ће да се смањује).

Идеја о неконкурентним групама на тржишту рада је даље развијена у теоријама које се заједнички означавају као теорије сегментације тржишта рада.⁴⁷ Ове теорије се јављају у две главне варијанте – теорија дуалног тржишта рада и теорија интерног (унутрашњег) тржишта рада које се међусобно допуњују; један од модела развијен њиховим интегрисањем приказан је на фигури 1. Обе теорије су развијене као реакција на теорију људског капитала у САД, у радовима Кера (Clark Kerr), Данлопа (John Dunlop), Дорингера (Peter Doeringer) и Пиора (Michael Piore) и Едвардса (Richard Edwards), Рајха (Michael Reich) и Гордона (David Gordon) и других (Osterman 1994: 303, Hoffman 1986: 186). Ове теорије користе неке елементе теорије људског капитала (посебно значај специфичне обуке на радном месту), али је новина што указују на значај институционалних карактеристика савременог тржишта рада, дискриминације и смањене мобилности на тржишту рада (Hoffman 1986: 187).

Теорија дуалног тржишта рада полази од тога да је тржиште рада подељено на два сегмента, примарни и секундарни, на којима владају различити услови рада. Примарно тржиште рада карактеришу интерна тржишта рада, стабилно запослење и сигуран посао, високе наднице, могућност напредовања, добри услови рада, једнак третман и формална административна правила на радном месту. Секундарно тржиште рада карактерише непостојање интерног тржишта рада, ниске зараде, лоши услови рада, груба и често арбитрарна дисциплина, висока флукуација радне снаге, мале могућности напре-

⁴⁷ Понекад се за појаву постојања већег броја одвојених јединица на тржишту рада користи израз *балканизација* коју је у ову област увео Кер (Стојановић 1997: 26).

довања, слаби синдикати и висок ниво незапослености (Piore 1994: 359). Послови у примарном сектору нуде велике могућности за обуку на радном месту која је најчешће специфичног, а не општег карактера (Hoffman 1986: 187), док на секундарном тржишту рада доминирају послови за које је потребан низак ниво квалификација, краткотрајна обука и могу се научити на радном месту. Ниске зараде и лоши услови рада утичу на то да ови послови нису атрактивни за раднике па они често мењају радна места или послодавце.

Иако се примарно тржиште рада најчешће односи на јавни сектор, велике корпорације и индустрије са јаким синдикатима, а секундарно на фрагментисане делатности као што је малопродаја, ова подела није одређена занимањима и делатностима већ карактеристикама послова што ствара методолошке проблеме емпиријског идентификовања шта спада у примарни, а шта у секундарни сектор. У неким радовима нагласак се ставља на занимања као основ по коме се стварају различите јединице тржишта рада са контролисаним приступом, док је у другим радовима нагласак на подели према делатностима и особинама послодаваца.⁴⁸

Секундарно тржиште рада је конкурентско док је за многе послове на примарном тржишту рада карактеристично унутрашње тржиште. *Унутрашње (интерно) тржиште рада* односи се на једно предузеће или фабрику у коме су број запослених и зараде одређени унутрашњим правилима и процедурама и одвојено је од спољашњег тржишта рада. Док су на спољашњем тржишту цене, алокација радне снаге и одлуке о улагању у обуку одређене економским факторима, интерно тржиште рада је врло структурисано и регулисано (Hoffman 1986: 187). Послови на унутрашњем тржишту се попуњавају напредовањем радника или њиховим премештањем са једног на друго радно место. Запослени су привилеговани у односу на раднике са спољашњег тржишта рада у погледу попуњавања радних места и висине зараде. Тиме се смањује флукуација радне снаге, повећава сигурност запослења радника, снижавају трошкови обуке и подстиче лојалност и приврженост радника предузећу што позитивно утиче на њихову продуктивност и иновативност. Иако је интерно тржиште рада релативно затворено, оно је повезано са спољашњим тржиштем јер постоји кретање радне снаге између њих. Ово кретање је ограничено јер радници на унутрашњем тржишту нису изложени директној конкуренцији радника са спољашњег тржишта. Потражња за радом се прво задовољава унутар предузећа, а уколико то није могуће отвара се за раднике са спољашњег тржишта рада.

⁴⁸ Појам сегментације тржишта рада треба разликовати од сегрегације занимања. Сегрегације занимања се односи на процесе помоћу којих се појединци који обављају одређене послове држе одвојено тако да постоји мала конкуренција међу њима. Најчешће је истраживана родна сегрегација и неједнакости у зарадама између мушкараца и жена. Опшириније о теоријским приступима родним неједнакостима на тржишту рада и сегрегацији занимања видети Бабовић 2010.

Мобилност између примарног и секундарног тржишта рада ограничавају два чиниоца. Прво је недоступност обуке на радном месту на секундарном тржишту рада (посебно обуке за вештине специфичне за предузећа). Радници из секундарног тржишта не могу да пређу на примарно уколико, рецимо, не похађају факултет и добију више квалификације што захтева додатна улагања у условима ниских зарада и незапослености. Други се односи на културу рада. Пиоре истиче да је за раднике на секундарном тржишту карактеристично одређено понашање (апсентизам, кашњење, непоштовање имперсоналних институционалних односа) и да многи радници остају заробљени на њему зато што послодавци по неким њиховим спољашњим одликама (раса, пол) закључују да они имају особине радника на секундарном тржишту (Piore 1994: 359). Иако су људи у почетку приморани на запошљавање на секундарном тржишту рада дискриминацијом, после одређеног периода рада они развијају особине које су доминантне међу радницима у овом сектору, а које им умањују шансе за прелазак на примарно тржиште рада.

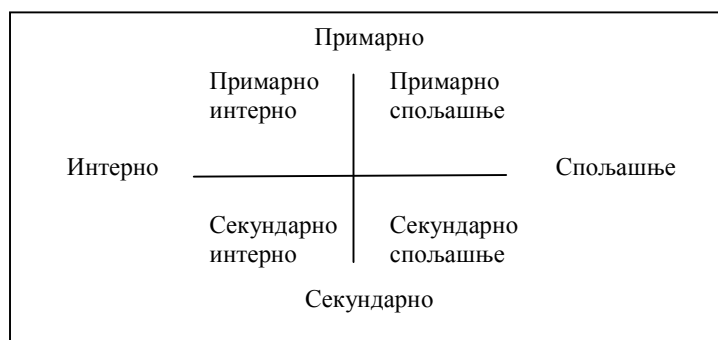
Емпиријска истраживања показују да су жене, етничке мањине, имигранти, млади и сезонски радници концентрисани на секундарном тржишту рада. За успех на тржишту рада кључан је приступ најнижим нивоима у хијерархији радних места у примарном сектору, а по схватању Пиора и Дорингера управо ту делују дискриминација, непотизам, лични контакти или чак срећа при избору између великог броја расположивих тражилаца посла. Они који не успеју, морају да се запошљавају на секундарном тржишту рада. По схватању ових аутора, није људски капитал већ су институционална структура тржишта рада и дискриминација одлучујући чиниоци који утиче на запошљавање и висине зараде појединаца (Hoffman 1986: 188–189).

Ловериџ (Ray Loveridge) и Мок (Albert Mok) су покушали да интегришу теорију интерног тржишта рада и теорију дуалног тржишта рада и изграде модел вишеструко сегментирано тржиште рада засновано на две димензије (фигура 1). На вертикалној оси је диференцијација послова и људи у смислу награда (и казни), радних услова, одговорности, аутономије и сигурности посла што се може означити као индустријски односи или друштвена димензија тржишта рада. На хоризонталној оси послови и људи су одређени својим радним задацима, захтеваним вештинама (обуком) и местом у хијерархији па се она може означити „бирокуратском“ или техничком димензијом тржишта рада (Loveridge, Mok 1979: 123).

Између суседних сегмената постоји кретање радне снаге (често у једном правцу) зависно од промена у људском капиталу и начину на који послодавци реагују на промене у економском окружењу. Кретање радника између примарног унутрашњег и секундарног спољашњег тржишта је практично немогуће. Објашњење за постојање различитих сегмената налази се у потреби предузећа да ствара или намеће одређену мотивацију запосленима која би испуњавала захтеве управе. „Постоји толико перцепција очекивања запо-

слених колико има различитих група и улога на страни понуде: жене, млади, страни радници, добро и не-тако-добро образовани, групе по занимањима и слично“ (Loveridge, Mok 1979: 124).

Фигура 1: Сегментација тржишта рада

Извор: Loveridge, Mok 1979: 123.

Иако су концепти примарног и секундарног тржишта рада развијени у економији, они су прихваћени и у социологији. Теорија о сегментацији тржишта рада је омогућила мултидисциплинарно проучавање функционисања тржишта рада и његових последица. Теза о унутрашњем тржишту рада подстакла је економска истраживања структуре предузећа и њеног значаја за разумевање процеса на тржишту рада.

Критике ове теорије односе се на недостатак емпиријске потврде и на тешкоће дефинисања који послови припадају ком сектору и, што је значајније, њен дескриптивни карактер; она описује стање на тржишту рада али не објашњава зашто се то дешава (Hoffman 1986: 190). Она не анализира понашање појединаца и предузећа. Теорија о сегментираним тржишту рада не објашњава како одређени појединци добијају послове на секундарном тржишту рада, односно како се врши усклађивање послова и појединаца одређених особина, шта одређује ко добија посао са високом или ниском зарадом, ко уопште добија посао, а ко не.

Поред наведених теоријских објашњења, несавршена конкуренција као извор дискриминације може да има још два извора: постојање монопсона и деловања синдиката (Kaufman 1994: 437–444). За разлику од дискриминације на основу предрасуда која намеће трошак послодавцу, у овом случају дискриминација повећава зарату оног ко дискриминише. Монопсон се односе на недостатак конкуренције на страни потражње радне снаге – уколико само један послодавац нуди радна места, он може да исплаћује ниже зарате као и да повећава профит снижавајући додатно зарате одређеним групама радника. Иако је мало вероватно да у граду постоји само један послодавац, монопсоне

карактеристике потражње могу се односити на многа занимања за локалном тржишту рада што може да има за последицу неједнак третман различитих група на тржишту рада. Други институционални извор дискриминације јесу синдикати који својим деловањем штите своје чланство и ограничавају улаз и напредовање ка боље плаћеним пословима радницима из дискриминисаних група. Овај облик дискриминације израженији је код занатских занимања у којима синдикати располажу механизмима за ограничавање приступа бољим пословима, него код масовних синдиката у индустријским занимањима. Поред тога, један део разлика у зарадама и стопи запослености може да се објасни искључивањем одређених група из неких занимања или делатности на основу закона или обичаја.

Несавршене информације као извор дискриминације

Теорија људског капитала преиспитивана је не само што се тиче претпоставке о савршеној конкуренцији, већ и претпоставке о информисаности актера на тржишту рада. Пажња је посвећена истраживању проблема информисаности, како на страни понуде, тако и на страни потражње – како радници долазе до информација приликом тражења посла и како послодавци долазе до информација о расположивим кандидатима.

Послодавци могу да одбијају да запосле појединце одређених особина због својих предрасуда, тј. простом дискриминацијом. Међутим, то послодавце кошта па се поставља питање да ли послодавци жртвују део профита само да би остварили дистанцу од група према којима имају предрасуде. Ако је економско деловање рационално, усмерено на остваривање профита и повећање конкурентности предузећа, објашњење које би се заснивало на томе да сви послодавци који дискриминишу чине то само због својих предрасуда, није довољно. Такође, тиме се не објашњава зашто су баш одређене групе предмет дискриминације. Зато су развијене теорије које полазе од тога да дискриминација коју спроводи послодавац може да буде резултат његове перцепције стварности – ако сматра да неке групе радника имају нижу продуктивност (нпр. жене) биће спреман да их запосли само ако пристају да раде за ниже зараде или ће избегавати да их запосли уопште. Статистичка дискриминација подразумева да се „појединци третирају на основу просечног понашања чланова групе којој припадају уместо на бази њихових личних карактеристика“ (Самјулесон, Нордхаус 2009: 259). Чињеница да се користе просечне особине групе чини је *статистичком*, а примена аскриптивних статуса за дефинисање групе чини је *дискриминацијом* (England, Lewin 1989: 241). Да би могао да делује на основу ове процене, послодавац прво мора да буде у могућности да разликује ове групе радника, односно цена коју захтева пра-

вљење ове разлике мора да буде разумно ниска. Тако су развијене теорије сигнаписања или скенирања (theories of signaling, screening) (Spence 1973, Stiglitz 1975).

Процес запошљавања Спенс упоређује са лутријом (Spence 1973: 356) истичући да је то одлука о инвестирању која се доноси у условима неизвесности. Главни проблем је „несигурност послодавца, која проистиче из чињенице да он не зна, пре запошљавања, колико ће поједини запослени бити продуктиван; то је зато што послодавац не може директно да посматра продуктивност пре запошљавања радника“ (Granovetter 1994: 378). Пробни рад захтева одређено време и превише је скуп да би се проверавала продуктивност сваког кандидата и зато послодавац настоји да уз што мање трошкова дође до потребних информација о кандидатима.

Оно што је послодавцу доступно јесу информације о опажљивим особинама појединца (образовање, радно искуство, раса, пол, криминални досије и слично).⁴⁹ На основу информација које пружају ови сигнали, послодавац ће, уз најмање трошкове приликом селекције, запослити оне кандидате који највише обећавају међу расположивим кандидатима. „Боја коже и пол су јефтини извори информација“ (Aggou 1994: 604). Модел статистичке дискриминације избегава позивање на пристрасност, предрасуде или „склоности ка дискриминацији“ – дискриминација не произилази нужно из склоности ка дискриминацији или из жеље да се нанесе штета некој групи све док се узимају у обзир схватања послодавца о разликама у одређеним особинама међу групама. Дискриминација може да буде резултат тога да послодавци нису добро информисани о особинама групама, посебно када се ситуација на тржишту рада драстично мења. На пример, послодавци могу да, упркос томе што постоји раст партиципације жена и њихове усмерености на изградњу каријере, и даље сматрају да ће жене вероватно да дају отказ да би подизале породицу и да на основу тога односе одлуке о запошљавању, обуци на радном месту, унапређењу и слично. Међутим, независно од тога на чему се заснивају процене послодавца, до дискриминације долази увек када се неке претпостављене особине групе примењују на процену продуктивности и других особина конкретне појединца, припадника те групе.

Спенс истиче да „убеђења послодавца могу да приморају одређене групе да са једног тржишта рада оду на друго“ (Spence 1973: 366). Неповољан положај неких група претвара се у зачарани круг јер се једном остварена ситуација одржава зато што се механизам сигнаписања заснива на повратној спрези. Посматрајући споља, могло би се закључити да се неке групе искључују или добијају ниже зараде зато што имају ниже образовање (нпр. жене) па се онда настоји да се објашњење за неједнакости тражи изван тржишта рада.

⁴⁹ У овом моделу образовање се не повезује директно са продуктивношћу већ такође представља карактеристику која сигнализира способности појединца (мања склоност ка изостајању или забушавању, одређене урођене особине и слично) (Бечић 2014: 221).

Спенс истиче да је то погрешно и да се „извор сигнала и разлике у зарадама налази у информационој структури самог тржишта“ (Spence 1973: 373).

Статистичка дискриминација води јачању почетних предрасуда и тиме што смањује подстицаје појединцима да улажу у своје образовање и усавршавање: жене су мање заступљене у техничким занимањима; оне зато чешће бирају друштвене науке за студије и каријеру што појачава предрасуду да су жене незаинтересоване за техничке науке (Самјуелсон, Нордхаус 2009: 259).⁵⁰

На крају треба указати и на то да су размере неједнакости на тржишту рада израженије уколико се примени динамички приступ, односно уколико се посматра каријера радника јер се током времена разлике у зарадама повећавају (због деловања различитих механизма дискриминације у вези обуке на радном месту и напредовања). Истраживања треба да покажу у којој мери је неједнак приступ обуци на радном месту резултат избора запослених, легитимне праксе послодавца руковођене критеријумима продуктивности или пак дискриминације. Кад је реч о промоцији, она зависи од структуре предузећа (нека предузећа имају изграђене лествице напредовања), положаја радног места у предузећу (нека радна места као што су чиновничка нуде мало могућности за напредовање за разлику нпр. од менаџера) и критеријума за напредовање (на пример, принцип сениоритета је много важнији за плаве него за беле оковратнике) (Kaufman 1994: 445). Дискриминација почиње запошљавањем припадника различитих група на радна места различитих карактеристика а наставља се применом различитих критеријума напредовања.

Релевантност економске теорије за социолошко истраживање дискриминације на тржишту рада

Положај различитих група на тржишту рада и дискриминација предмет су проучавања социологије и економије. Свака од наука проучава овај проблем из специфичног угла, применом одређене методологије из чега произилазе и одређене ограничености. „Док социолози сувише често игноришу то како тржишне силе делују против дискриминације, економисти сувише често игноришу институције и социјално-психолошка повратна дејства кроз које се дискриминација репродукује и одржава неповољан положај“ (England, Lewin 1989: 254). Из тога произилазе и разлике у нагласку средстава у борби против дискриминације: социолози се залажу за деловање влада и друштвених покрета, док економисти истичу тржишна решења.

⁵⁰ О повратном дејству дискриминације којим се она даље одржава развијањем рационалних одговора, смањењем улагања у развој вештина и развијањем склоности и навика код дискриминисаних, послодаваца као и преношења на наредну генерацију опширније у England, Lewin 1989: 250–254.

Економски приступи узимају предрасуде, осећања, ставове и укус као датости (Бекерова „склоност ка дискриминисању“), а циљ економске анализе је да покаже како се ова осећања превде у економску област и како утичу на понашање и резултате на тржишту рада. Уколико не знамо како дискриминација функционише на тржишту рада, како се предрасуде реализују у неједнак третман економски једнаких појединаца, није могуће изградити одговарајуће мере у борби против дискриминације (Hoffman 1986: 217–218). Економска теорија нам помаже да проценимо ефикасност потенцијалних мера (наметање додатних трошкова послодавцу који дискриминише, подстицање конкурентности, уклањање институционалних баријера и слично), а резултати економских истраживања омогућавају да сагледамо размере дискриминације и специфичности положаја појединих група на тржишту рада.

Подстицаји за социолошко истраживање неједнакости на тржишту рада проистекли су како из развоја одређених праваца и теорија у економији (нпр. нови институционализам), тако и из развоја нове економске социологије која је подстакла социологе да примењују социолошки приступ не само на периферне, већ и на основне појаве и процесе у економском подсистему (Swedberg 2008). Сведберг наводи Грановетерову оцену да је његова студија *Проналажење посла* била један од првих примера „нове економске социологије“, која се „од старијих радова разликовала својом усмереношћу на средишњи, уместо на периферијални аспект економије, и својом спремношћу да оспори ваљаност неокласичне економске теорије у једној од њезиних средишњих домена“ (Грановетер, нав. пр. Swedberg 2008: 123). Други снажни подстицај произилази из специфичности тржишта рада које се не може посматрати као друга тржишта нити радна снага може да се посматра као друге робе. Сведберг истиче да изван главног тока неокласичне економије већина аутора заступа овакав став.

Социологија не проучава изолованог појединца, већ појединца који је укоренен у структуру и културу свог друштва, затим деловање индивидуалних и колективних актера, различите облике економског делања које се не руководи само коришћу већ може да буде рационално, традиционално и спекулативно ирационално (Вебер), односно максимизирајућа и оптимизирајућа (Штулхофер), утицај културе и односа моћи на тржишту рада и друштвене односе у предузећу.⁵¹ Међутим, из тога не треба извући закључак о непремостивим разликама између социологије и економије. Деловање неких од ових чинилаца уграђено је у (неортодоксне) економске теорије тржишта рада. Дерингер и Пиоре, развијајући теорију о интерном тржишту рада, указују на то да теорија не може да пође од појединца као основне јединица анализе. Процеси настајања и развијања интерног тржишта рада укључују стварање и интеракцију међу друштвеним групама које одликује кохезија. Алтер-

⁵¹ Опширније о разликама у економском и социолошком приступу економском делању и привреди видети у Цвејић (2011: 9–16).

натива преговарању формалних група није интеракција појединаца у тржишном процесу, већ је то међуделовање формалних и неформалних група које остварују различите облике друштвеног притиска. Институционална структура тржишта рада је резултат интеракције формалних или неформалних група које стварају правила, обичаје и санкције за њихово непоштовање, а не просто заједничког деловања појединаца који настоје да остваре максималну корист као што то предвиђа неокласична теорија (Doeringer, Piore 1985: xxii).

Остерман такође указује на значај социолошког објашњења друштвених група за објашњење процеса на интерном тржишту рада. „Пошто стабилне радне групе доводе до стварања норми, обичаја и поређења међу појединцима, интерна тржишта рада пружају могућности социолозима да илустрирају и истраже значај ових појава. Поред тога, разлике између предузећа у обиму и садржају правила упућују на то да се социолошки модели који су усмерени на дифузију и прихватање институционалних пракси [...] могу бити плодно примењени на интерна тржишта рада“ (Osterman 304). Кеин истиче да породица мора да буде једна од јединица анализе зато што је породица примарна матрица за одлуке раднике па разумевање дискриминације на тржишту рада мора да узима у обзир и породични контекст, што је најочитије кад је реч о дискриминацији жена (Cain 1986: 696). Кад је реч о односима моћи, још је Адам Смит указивао на то да у преговорима послодаваца и радника моћ је на страни послодаваца, како економска принуда тако и државна регулатива.

Социолошко истраживање не мора да се ограничава само на чиниоце дискриминације који делују пре тржишта рада и на последице дискриминације. Приказани теоријски приступи у објашњењу дискриминације на тржишту рада указују на потребу и могућности социолошког истраживања процеса на тржишту рада – од информисања о слободним радним местима до начина на који положај на тржишту рада утиче на одржавање и обнављање особина које га условљавају („пророчанство које само себе испуњава“). Осим друштвене условљености понашања појединаца на тржишту рада, институције и друштвене групе су друго значајно подручје истраживања где се приближавају социологија и економија, посебно са развојем економских теорија које превазилазе методолошки индивидуализам и скрећу пажњу на значај друштвених група на тржишту рада, друштвених односа у предузећу и институција. Предмет социолошког проучавања у том смислу су култура рада и ставови према раду различитих друштвених група и чиниоци који утичу на њихово формирање; зашто се одређени „сигнали“ повезују са одређеним особинама маргиналних група; како се мењају предрасуде о појединим маргиналним друштвеним групама; на који начин синдикати и различите групе које се формирају у предузећу утичу на неједнак положај друштвених група на тржишту рада и слично.

Да би социолошко истраживање дискриминација на тржишту рада било успешно, неопходно је уважавање значаја интереса за економско делање

(Swedberg 2008) и деловања специфичних економских законитости чиме се избегава замка „пресоцијализованог“ појединца. Положај различитих група на тржишту рада и дискриминација зато представљају једну од тема где се, уважавањем сазнања из суседне дисциплине, подстиче развој сопствене.

Литература

- Арандаренко, М. (2011) *Тржиште рада у Србији: трендови, институције, политике*. Београд: Економски факултет.
- Бабовић, М. (2010) *Родне економске неједнакости у компаративној перспективи: Европска унија и Србија*. Београд: Социолошко друштво Србије и Црне Горе, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду, SeConS – Група за развојну иницијативу.
- Бечић, М. (2014) „Значај образовања на тржишту рада према економској теорији“. *Економска мисао и пракса*, год. XXIII, бр. 1, 213–232.
- Благојевић, М. (1991) *Жене изван круга. Професија и породица*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- Granovetter, Mark (1994): “Toward a Sociological Theory of Income Differences” in: *Social Stratification: Class, Race and Gender in Sociological Perspective* (Grusky, D. ed.). Boulder, San Francisco, Oxford: Westview Press.
- Grusky, D. (ed.) (1994) *Social Stratification: Class, Race and Gender in Sociological Perspective*. Boulder, San Francisco, Oxford: Westview Press.
- Doeringer, P. B., Piore, M. (1985) „Internal Labor Markets and Manpower Analysis: a second look“ in: Doeringer, P. B., Piore, M. *Internal Labor Markets and Manpower Analysis*. Armonk, London: M. E. Sharpe.
- England, P., Lewin, P. (1989) „Economic and Sociological Views on Labor Market Discrimination“. *Sociological Spectrum* 9, pp. 239–257.
- Kaufman, B. E. (1994) *The Economics of Labour Market*. Fourth Edition. Forth Worth: Dryden Press.
- Loveridge, R., Mok, A. (1979) *Theories of Labour Market Segmentation: A critique*. The Hague, Boston, London: Martinus Nijhoff.
- Loveridge, R., Mok, A. (1980) „Theoretical Approaches to Segmented Labour Markets“. *International Journal of Social Economics*, Vol. 7, Iss. 7, pp. 376–411.
- Marshall (1998): *Oxford Dictionary of Sociology*. Oxford: Oxford University Press.
- Osterman, P. (1994) „Internal Labor Markets: Theory and Change“ in: *Labor Economics and Industrial Relations. Markets and Institutions* (eds. C. Kerr & P. D. Staudohar). Cambridge, Ma/London: Harvard University Press.

- Piore, M. (1994): „The Dual Labour Market: Theory and Implications“ in: *Social Stratification: Class, Race and Gender in Sociological Perspective* (Grusky, D. ed.). Boulder, San Francisco, Oxford: Westview Press.
- Полањи, К. (2003) *Велика трансформација. Политичка и економска исходишта нашег времена*. Београд: „Филип Вишњић“.
- Самјуелсон, П., Нордхаус, В. (2009) *Економија*, осамнаесто издање. Београд: Мате.
- Стојановић, Б. (1997): *Тржиште рада и проблеми запослености у Европској Унији*. Београд: Институт за европске студије.
- Schultz, T. (1961) “Investing in Human Capital”. *The American Economic Review*, Vol. 51. No.1, pp. 1–17. Доступно на: <http://la.utexas.edu/users/hcleaver/330T/350kPEESchultzInvestmentHumanCapital.pdf>
- Spence, M. (1973) “Job Market Signaling”. *The Quarterly Journal of Economics*, Vol. 83, No. 3, pp. 355–374. Доступно на: <http://links.jstor.org/sici?sici=0033-5533%28197308%2987%3A3%3C355%3AJMS%3E2.0.CO%3B2-3>
- Stiglitz, J. E. (1975) „The Theory of `Screening`, Educaton, and the Distribution of Income“. *The American Economic Review*, Vol. 65, No 3, pp. 283–300.
- Swedberg, R. (2008) *Načela ekonomske sociologije*. Zagreb/Podgorica: MATE, CID.
- Haralambos, M. Holborn, M. (2002): *Uvod u sociologiju. Teme i perspektive*. Zagreb: Golden Marketing.
- Hoffman, S. (1986) *Labor Market Economics*. Englewood Cliffs: Prentice-Hall.
- Cain, G. (1986) „The Economic Analysis of Labor Market Discrimination: A Survey“ in: *Handbook in Labor Economics* (eds. O. Ashenfelter & R. Layard). Elsevier, pp. 693–785. Доступно на: [http://unionstats.gsu.edu/9220/Cain\(1986\)_The%20Economic%20Analysis%20of%20Labor%20Market%20Discrimination.pdf](http://unionstats.gsu.edu/9220/Cain(1986)_The%20Economic%20Analysis%20of%20Labor%20Market%20Discrimination.pdf)
- Цвејић, С. (2011) *Друштвена одређеност економских појава*. Београд: Чикоја штампа, Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- Wallerstein, I. (1990): *Kapitalizam – svetski sistem*. Podgorica: CID.

Gordana Stojić
University of Niš
Faculty of Philosophy
Niš

THEORETICAL APPROACHES TO THE STUDY
OF LABOUR MARKET DISCRIMINATION

Abstract: The position of the different groups and discrimination at the labor market are the subject of interest of various sciences and public policy because of the importance that the work has for the welfare of the individuals. Unequal position of members of different groups in the labor market may be the result of discrimination that takes place before entering the labor market and discrimination that takes place on the very labor market. It is this second type of discrimination that is the subject of the work. Discrimination at the labor market refers to the unequal treatment of individuals with regard to employment, wages, training opportunities and career promotions. Economic theories which explain labor market discrimination will be presented in the paper and their relevance for sociological research of discrimination will be pointed out.

Key Words: Labour Market, Discrimination, Marginal Groups, Economic Theories.

ПРИКАЗИ

Александра Николајевић

Универзитет у Нишу
Филозофски факултет
Ниш

Приказ

СОЦИЈАЛНА ЕКОНОМИЈА У СРБИЈИ⁵²

Књига „Социјална економија“ аутора Слободана Цвејића резултат је вишегодишњег проучавања социјалне економије и социјалног предузетништва, његове популаризације у свету, али и трагања за појавним облицима социјалног предузетништва, његовим статусом и начином функционисања у Србији. Књига садржи четири поглавља: „Социјална економија“, „Социјална предузећа у Србији“, „Невладине организације у сектору услуга социјалне заштите“, и „Пољопривредне задруге у Србији и развој локалне заједнице“.

У првом делу књиге проблематизује се појам *социјалне економије* и указује на ограничености приликом проналажења довољно прецизне, а у исто време операционалне дефиниције овог појма. Аутор даје приказ различитих схватања социјалне економије у смислу разликовања европског и америчког приступа (приступ „социјалне економије“ и „економске солидарности“) и указује на постојање релационистичких приступа (приступ „тржишне грешке“ и приступ „међузависности“).

Појму социјална економија је, по схватању аутора, од самог почетка била намењена двострука функција: с једне стране, да се пронађу нова теоријска решења за интерпретацију кризе и конкретни одговори за новонастале проблеме и да се, са друге стране, „прогура“ концепт хуманистичких вредности које су биле угрожене неспутаним развојем капиталистичке производње (идеолошка функција). У најширем смислу, реч је о непрофитним економским активностима које имају за циљ да спрече социјално искључивање, сиромаштво и незапосленост и да поспеше друштвену кохезију продајом друштвено корисних добара и услуга на тржишту. Економска стагнација и криза државе благостања довела је до развоја социјалне економије и у први план истакла теме задругарства, социјалног предузетништва, грађанских иницијатива у социјалној заштити итд.

⁵² Цвејић Слободан (2016) *Социјална економија, појам и пракса у Србији*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета, Чигоја.

Аутор у наставку разматра неколико питања повезаних са социјалном економијом: да ли је социјална економија засебни сектор економије или су по среди специфичне организације које се јављају у различитим секторима економије; да ли је социјална економија само поље економије или је и део политичког деловања; да ли нека организација или иницијатива може да спада под овај појам уколико се за социјалне циљеве бори само економским, али не и политичким и грађанско–активистичким путем; да ли је поље социјалне економије одређено искључиво путем организација које задовољавају критеријуме дефиниције, или ту спадају и остале иницијативе и активности које задовољавају значајне потребе, као и да ли држава треба да преузме одређену улогу унутар социјалне економије или би требало да буде искључена из ње.

Аутор истиче да се пред социјалну економију стављају сувише велика очекивања у смислу економског напретка, што она не може да испуни, али да она има значајну улогу у одржавању економских активности у областима за које профитно оријентисана предузећа немају интереса. У наставку, аутор указује на степен развоја социјалне економије у Србији, и оцењује га као неповољан. Он зависи од неколико фактора: економског контекста, институционалног и политичког оквира, финансијских подстицаја и механизма подршке и тренутне ситуације у секторима.

Део „Социјална предузећа у Србији“, почиње одређењем појма социјалних предузећа и њихове улоге у друштву. Допринос социјалних предузећа огледа се у испоручивању добара и услуга локалним заједницама и људима који не могу да их плате, у економском развоју депривираних заједница, у стварању нових могућности за запошљавање и у поспешивању економске интеграције људи који имају мале шансе на „отвореном“ тржишту. Дефиниције социјалног предузећа можемо сврстати у две групе. Прве су оне које у социјално предузетништво сврставају сваку комерцијалну, тржишно оријентисану активност организација грађанског друштва које су усмерене ка одређеном социјалном циљу, а друге оне које препознају јасну организациону структуру иза активности усмерених на циљ због којег је та структура формирана. Потпуно поуздани начин да се социјално предузеће одвоји од задруге или невладине организације јесте да буде препознато кроз одговарајући закон и понесе назив који ће га одвојити од сличних ентитета. Када је реч о стању сектора социјалног предузетништва у Србији, не постоји законска регулатива пословања социјалних предузећа у Србији иако грађански сектор и стручна јавност указују на њихов значај. Потреба за афирмацијом улоге социјалних предузећа у економији Србије јавља се због негативних ефеката тржишне економије и социјално неодрживог модела економског раста. Аутор истиче да у Србији, и поред неповољног правног, економског и институционалног оквира, постоји иницијатива владиних тела да се област социјалног предузетништва уреди, што указује на то да овај сектор прелази из иницијалне у фазу институционализације. Социјално предузетништво у Србији постоји у форми појединачних иницијатива којима се решавају проблеми незапослености и

социјалне искључености. Иако је овај сектор мали, он је активан и аутор наводи доста примера добре праксе социјалног предузетништва у Србији од којих се већина односи на невладине организације.

У трећем делу, „Невладине организације у сектору услуга социјалне заштите“, указује се на значај социјалног предузетништва у социјалној заштити, где се део услуга које је раније пружала држава сада преноси на невладине организације. Аутор то илуструје резултатима истраживања које је показало да невладине организације пружају нешто мање од трећине услуга када је реч о целокупном “тржишту” пружања локалних услуга социјалне заштите у Србији. Најраспрострањенија услуга је помоћ у кући, након тога следи дневни боравак за децу и младе са тешкоћама у развоју и услуге као подршка особама са инвалидитетом. Разлог оваквог стања лежи углавном у финансирању где се извори финансирања разликују за јавне пружаоце услуга и невладине организације. Док локалне самоуправе финансирају скоро 80% свих трошкова јавних пружалаца услуга, код НВО тај проценат износи једва 40%. Иако се невладине организације одликују високим степеном иновативности (тако што први пут уведе неке услуге), оне се финансирају углавном из донација па су више усмерене на програмске циљеве донатора него на планове социјалне заштите и социјалне политике. Најзад, налази истраживања показују да је за унапређење интеракције између јавног и грађанског сектора кључна сарадња на локалном нивоу и то између локалних самоуправа, центара за социјални рад и НВО које могу да пружају услуге.

Организације грађанског друштва су, по аутору, прави актери социјалне економије из више разлога: оне су најпре боље умрежене како међу собом тако и са јавним и приватним сектором, а друго – оне боље прилагођавају своје услуге потребама корисника и спретније комбинују финансијске и друге ресурсе који су им на располагању у циљу афирмисања вредности солидарности и инклузивности.

У последњем поглављу “Пољопривредне задруге у Србији и локалне заједнице”, указује се на значај задруга који се огледа у њиховој традиционалној присутности у Србији, и у томе што представљају значајну област запошљавања и обезбеђивања производа и услуга за које класичан профитни сектор није заинтересован. На основу статистичких података закључује се да је економски значај задружног сектора веома мали. Аутор је кроз студију случаја задружног сектора у региону Старе планине анализирао у којој су мери задруге одрживе, колика је њихова стварна социјална функција и који фактори пресудно утичу на њихов социјални и пословни карактер. Показало се да је економско стање задруга у највећој мери одређено укупним стањем привреде у региону, социодемографским трендом, доминантним културним обрасцем, и најзад – репродукцијским обрасцем пренетим из ранијег периода.

У књизи су изложени резултати анализе задруга које имају различите статусе: угашене, у процесу трансформацији и новоосноване задруге. Аутор

истиче да се социјалистички профил задруге врло споро мења и да се тек после 2000. године јављају задруге које су боље прилагођене друштвеним и привредним околностима. Улога задруга старог профила огледала се у посредовању између ситних пољопривредних произвођача и већих трговачких друштвених предузећа. После гашења оне нису оставиле умрежене пољопривреднике, хомогену локалну заједницу и активно ставновништво. На основу анализе задруга у процесу трансформације аутор закључује да се одрживост задруга базира на два модела: први, смањивање капацитета и проналажење нових тржишта у оквиру истог пословног модела и други модел који носи неке одлике задругарства као облика социјалне економије (веће предузетничке вештине која подразумевају боље прилагођавање условима на тржишту). Управо тај други модел има одлике иновативности, али не довољно да се трансформише у правцу социјалне економије. Новоосноване задруге се појављују као још слабији актери у социјалној економији него раније основане задруге: оне немају наглашене социјалне циљеве, док је ефекат њиховог половања на локално становништво врло ограничен. Локални пољопривредници, најзад, истичу тешкоће у смислу да су локалне власти неефикасне, а локални пољопривредници немају довољно знања да искористе подршку која већ постоји.

Књига „Социјална економија: појам и пракса у Србији“ пружа обухватан приказ теоријских разматрања ове, за наше друштво, нове и важне појаве. Од посебног је значаја емпиријски део који нам пружа увид у стање и степен развијености социјалне економије у Србији и обухват носилаца у области социјалне заштите и задруга. Аутор истиче да највећи економски и социјални ефекат имају невладине организације које показују највећу иновативност. Посебан значај посвећен је социјалном предузећу кога аутор препознаје као веома мали, али растући и значајан сектор у даљем економском развоју. Иако, како је истакнуто, „од социјалне економије не треба очекивати да игра кључну улогу у реформи друштва – она може бити генератор реформистичких идеја“. То, по мишљењу аутора, нужно захтева већу ангажованост и заинтересованост научника да се баве овом облашћу.

IN MEMORIAM
МИОМИР С. НАУМОВИЋ
(1956–2015)

Миомир С. Наумовић је рођен 1. 11. 1956. године у старој градској породици у Нишу. Студије социологије завршио је на Филозофском факултету у Нишу. На истом факултету је магистрирао (1986. године) и одбранио докторску дисертацију *Куће за одмор и њихови власници као друштвени феномен* (1989. године) из области социолошких наука.

Професор Миомир Наумовић је предавао на Департману за социологију на Филозофском факултету у Нишу од 1988. године, а потом и на Природно-математичком факултету у Нишу. У звање доцента за предмет *Социологија насеља* изабран је 1990. године, у звање ванредног професора 1996. године, а у звање редовног професора 2001. године. Читаву своју академску каријеру везао је за Филозофски факултет у Нишу. Био је управник Департмана за социологију и главни уредник *Facta Universitatis, Series Philosophy, Sociology, Psychology and History*, научног часописа Универзитета у Нишу. Објавио је једанаест научних монографија (*Мешовита привреда Ниша и Зајечара, Насеља за одмор, Насеља као огледало друштва, Насеља минулог времена, Учења о друштву, И село и град, Село и град од утопије до пророчанства, Политички бандитизам, Лице нацизма, Село древних култура, Геополитика и култура мира*), велики број научних радова из области социологије села и града, социјалне демографије, геополитике и геокултуре и један роман (*У инат свима*).

Професор Миомир Наумовић ће остати упамћен међу студентима, којима је увек био окружен – у учионици, кабинету, на улицама града Ниша – по надахнутим, динамичним и непоновљивим предавањима о нашем селу, селаштву, граду – о „нашој Србијици“ како је често говорио. Био је критичан и убедљив говорник, а пре свега, изузетан и духовит професор. Биће упамћен међу сарадницима по несебичној професионалној помоћи и подршци у академском напредовању, по оригиналним идејама за истраживања насеља и социодемографских проблема, писању и презентовању научних резултата. Професор Миомир Наумовић није био кабинетски професор окружен књигама и ограничен одређеним научним парадигмама, већ друштвено ангажовани интелектуалац који је своја оригинална научна промишљања и критичка разматрања усмеравао, између осталог, на тумачење актуелних друштвених проблема Србије, по чему ће га памтити колеге и пријатељи, научна и шира јавност.

СПИСАК РЕЦЕНЗЕНАТА
Годишњак за социологију
2013–2015

LIST OF PEER REVIEWERS
Sociological Annual
2013–2015

Recenzenti / Peer Reviewers

Vladimir N. Cvetković
Univerzitet u Beogradu, Fakultet bezbednosti

Ivana Spasić
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Dalibor Petrović
Univerzitet u Beogradu, Saobraćajni fakultet

Mirjana Franceško
Univerzitet Union, Fakultet za pravne i poslovne studije
Dr Lazar Vrkatić, Novi Sad

Miodrag Jovanović
Univerzitet u Beogradu, Pravni fakultet

Mirko Blagojević
Institut društvenih nauka, Beograd

Marina Blagojević Hughson
Institut za sociološka i kriminološka istraživanja, Beograd

Natalija Žunić,
Univerzitet u Nišu, Pravni fakultet

Srđan Šljukić
Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet

Vera Backović
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Ljubinko Pušić,
Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet

Slobodan Cvejić
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet

Aleksandar Petrović
Univerzitet u Prištini, sa privr. središtem
u Kosovskoj Mitrovici, Filozofski fakultet
Dušan Mojić
Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet
Nemanja Đukić
Univerzitet u Banja Luci, Fakultet političkih nauka
Miloica Štović
Univerzitet u Prištini, sa privr. središtem
u Kosovskoj Mitrovici, Filozofski fakultet
Radomir Đorđević
Univerzitet u Prištini, sa privr. središtem
u Kosovskoj Mitrovici, Filozofski fakultet
Vera Vratuša
Univerzitet u Beogradu, Filozofski fakultet
Marica Šljukić
Univerzitet u Novom Sadu, Filozofski fakultet
Dragoljub Đorđević
Univerzitet u Nišu, Mašinski fakultet

Spisak recenzenata iz ustanove izdavača
Univerzitet u Nišu, Filozofski fakultet

Editor`s Peer Reviewers
University of Niš, Faculty of Philosophy

Prof. dr Vjekoslav Butigan	Prof. dr Branislav Stevanović
Prof. dr Aleksandra Kostić	Prof. dr Jasmina Petrović
Prof. dr Dragana Zaharijevski	Doc. dr Suzana Marković Krstić
Prof. dr Ljubinko Milosavljević	Doc. dr Gordana Stojić
Prof. dr Ljubiša Mitrović	Doc. dr Miloš Jovanović
Prof. dr Gorana Đorić	Doc. dr Jelena Petković
Prof. dr Nikola Božilović	Doc. dr Lela Milošević Radulović
Prof. dr Dragan Todorović	

УПУТСТВО АУТОРИМА

Часопис објављује радове на српском и на енглеском језику. Сви радови пролазе процедуру рецензије. Поред тога, часопис објављује стручне радове, приказе и осврте.

Радови треба да буду величине до једног ауторског табака (16 страна) и треба да садрже резиме и кључне речи на српском и једном од светских језика. Аутори треба да наведу назив установе, место и своју е-mail адресу. Текст рада треба доставити у електронској форми електронском поштом: фонт Times New Roman, ћирилична тастатура (за радове на српском језику), величина фонта 12, проред 1.5. Литература се наводи унутар текста (пример Мандра 2001: 59), а у фусноте уписивати само коментаре и објашњења. Литература се наводи на крају текста по азбучном реду. Примери:

- пример навођења књиге: Андерсон, Б. (1998) *Нација: замислиена заједница*. Београд: Плато.
- пример навођења текста у књизи: Џуверовић, Б. (1991) „Друштвене неједнакости у образовању“ у *Србија крајем осамдесетих*. Београд: Институт за социолошка истраживања Филозофског факултета у Београду.
- пример навођења чланка у часопису: Божовић, Р. Р. (2003) „Секте, култови и толеранција према њима“, *Теме* XVIII (1): 119–131.

E-mail: godisnjak@filfak.ni.ac.rs

INSTRUCTIONS FOR AUTHORS

The Journal publishes papers in Serbian and English, as well as in Croatian and Bosnian. All the submitted papers are subject to reviewer check. Apart from papers, the Journal publishes critical reviews and commentaries as well.

The submitted papers should not exceed 16 pages in length and should also contain an abstract and key words in English, French, German or Russian. The authors should also supply their affiliation and e-mail address. All contributions should be sent electronically through email (font: Times New Roman, 12pt, line spacing: 1.5). All references cited in the body of the text should be given in brackets, eg. (Mandra 2001: 59), not in footnotes; footnotes can be used for additional comments and explanations. The references used should be provided at the end of the paper. Sample examples:

- citing a book: Collins, R. (1994) *Four Sociological Traditions*. Oxford: Oxford University Press.
- citing a paper in a book: Foucault, M. (1986) «On the Genealogy of Ethics: An Overview of Work in Progress», in *The Foucault Reader* (P. Rabinow, ed.). New York: Pantheon.
- citing an article in a journal: Devine, F. (1998) «Class Analysis and the Stability of Class Relations». *Sociology* 32: 23–42.

E-mail: godisnjak@filfak.ni.ac.rs

ГОДИШЊАК ЗА СОЦИОЛОГИЈУ
XII/16 (2016)

Издавач
ФИЛОЗОФСКИ ФАКУЛТЕТ
УНИВЕРЗИТЕТ У НИШУ

За издавача
Проф. др Наталија Јовановић, декан

Корице
Дарко Јовановић

Формат
17 x 24 cm

Штампа/
SCERO print

Тираж
100

Ниш 2017.

Електронско издање
http://www.filfak.ni.ac.rs/d_izd.htm

ISSN 1451-9739

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

316

ГОДИШЊАК за социологију / Филозофски
факултет у Нишу ; Драгана Захаријевски. -
Год. 12, бр. 16 (2016) - Ниш : Филозофски
факултет, 2005 (Ниш : Филозофски
факултет). – 24 cm

Доступно и на:
http://www.filfak.ni.ac.rs/d_izd.htm. -
Годишње.

ISSN 1451-9739 = Годишњак за социологију -
Филозофски факултет у Нишу
COBISS.SR-ID 121295372